

SOCIALISMUS

/1/ ÚVOD

Socialismus je ze všech politických ideologií nejrozsáhlejší a zahrnuje širokou škálu teorií a tradic. Když se mluví o společném ideologickém dědictví komunistických revolucionářů, afrických nacionalistů, západních sociálních demokratů i některých fašistů, jmenovitě nacionálních socialistů, je asi lépe hovořit o „socialismech“ než o „socialismu“. Nebylo nic neobvyklého, když se ve snaze o „pravý“ socialismus tyto tradice a proudy socialismu chovaly k sobě mnohem nepřátelštěji než k jiným ideologiím.

Tento zmatek ovšem vyplývá do značné míry z toho, že se socialismus jako vlivná politická síla úspěšně ujal v podstatě po celé zeměkouli s výjimkou Severní Ameriky. Různé a často velice rozdílné sociální, kulturní a historické síly v západní a východní Evropě, v Asii, v Africe a v Latinské Americe formovaly socialistické ideje po svém. Třebaže socialisté někdy tvrdí, že jejich myšlenkové dědictví sahá až k Platónově *Ústavě* nebo k *Utopii* Thomase Mora (1516), počátky a kořeny socialismu, tak jako liberalismu a konzervatismu, se nacházejí v 19. století. Socialismus vznikl jako negativní reakce na sociální a ekonomické podmínky, které v Evropě zplodil sílící průmyslový kapitalismus. Vznik socialistických idejí úzce souvisel se vznikem a rozvojem nové třídy průmyslových dělníků, kteří strádali bídou a ponižením, jež byly typické pro první fázi industrializace. Pokud je známo, poprvé byl termín „socialismus“ použit v roce 1827 ve Velké Británii v *Družstevním časopisu* a ve 40. letech 19. století už byl tento pojem známý i ve Francii, v Belgii, v německých státech a v dalších industriálních zemích.

Charakter raného socialismu ovlivnily bezútešné a často nelidské podmínky, v nichž třída průmyslových dělníků žila a pracovala. Politika

laissez-faire v první polovině 19. století dala majitelům továren volnou ruku při určování mezd a pracovních podmínek. Mzdy byly obvykle nízké, zaměstnávání dětí bylo běžným jevem, pracovní doba trvala často i dvanáct hodin a nad tím vším se vznášela všudypřítomná hrozba nezaměstnanosti. Mladá dělnická třída byla navíc dezorientována, protože se skládala většinou z první generace městských obyvatel neznalých životních a pracovních průmyslových podmínek, kteří měli jen málo sociálních institucí, jež by jejich životům mohly poskytnout stabilitu či smysl. První socialisté proto často hledali radikální či dokonce revoluční alternativu průmyslového kapitalismu. Charles Fourier ve Francii a Robert Owen ve Velké Británii například obhajovali myšlenku utopických komunit založených na spolupráci a lásce a nikoli na konkurenci a chamtivosti. Karel Marx a Bedřich Engels vypracovali komplexnější a systematictější teorie, v nichž tvrdili, že odhalili „historické zákony“ a že revoluční svržení kapitalismu je nevyhnutelné.

Ve druhé polovině 19. století se charakter socialismu postupně měnil se zlepšujícími se životními podmínkami dělnické třídy. Odbory, dělnické politické strany, sportovní a společenské kluby poskytovaly větší hospodářskou jistotu a integrovaly dělnickou třídu do industriální společnosti. Ve vyspělých průmyslových společnostech západní Evropy bylo stále obtížnější dívat se na dělnickou třídu jako na revoluční sílu. Socialistické politické strany si postupně osvojily právní a ústavní taktiku, což podpořilo i postupné rozšiřování volebního práva pro pracující muže. Na počátku 1. světové války byl svět socialismu jasně rozdělen na ty socialistické strany, které usilovaly o moc volební cestou a vyznávaly reformy, a na další strany působící obvykle v zaostalejších zemích (např. v Rusku), které hlásaly neustálou potřebu revoluce. Ruská revoluce v roce 1917 tento rozkol dále prohloubila; revoluční socialisté vedení příkladem Lenina a jeho bolševické strany obvykle přijali název „komunisté“, zatímco reformní socialisté si ponechali název „socialisté“ nebo „sociální demokraté“.

Ve 20. století jsme byli svědky rozšíření socialistických idejí do afrických, asijských a latinskoamerických zemí, které měly jen malou nebo žádnou zkušenost s průmyslovým kapitalismem. Socialismus se v nejednom případě vyloupil z protikoloniálního boje, spíše než z třídního boje. Ideu třídního vykořisťování nahradila idea koloniálního útlaaku, což vedlo k vlivnému spojení socialismu a nacionalismu, o němž se podrobněji mluví ve 5. kapitole. Po revoluci v roce 1949 převzala bolševický model komunismu Čína a po ní severní Korea, Vietnam, Kam-

bodža a Laos. Jinde se realizovaly umírněnější formy socialismu, čehož příkladem může být Kongresová strana, která vládla v Indii po většinu doby od získání nezávislosti. Pod vlivem hodnot tradičního kmenového života a morálních principů islámu se vyvinuly i specifické formy afrického a arabského socialismu. V Jižní a Střední Americe vedli socialističtí revolucionáři válku proti vojenským diktaturám, které považovali za nositele zájmů amerického imperialismu. Castrův režim, který se dostal k moci po kubánské revoluci v roce 1959, navázal těsné vztahy se Sovětským svazem, zatímco sandinovští partyzáni, kteří uchopili moc v Nikaragui v roce 1979, se k žádnému bloku nepřipojili a zůstali nezáčastněnými. Salvador Allende v Chile se v roce 1970 stal první demokraticky zvolenou marxistickou hlavou státu, ale v roce 1973 byl svržen a zavražděn během převratu, který podporovala CIA.

Ve druhé polovině 20. století byl socialismus konfrontován s řadou obtížných úkolů. Během „dlouhé konjunktury“ po 2. světové válce prováděly sociálnědemokratické strany rozsáhlé programy sociálních reforem, budovaly smíšené ekonomiky a poskytovaly stále širší sociální péči. Vzorem západní sociální demokracií se v mnoha ohledech stalo Švédsko, kde v poválečném období většinou vládla Sociálnědemokratická dělnická strana. Ve Velké Británii se do podobných reforem pustila v letech 1945–1951 labouristická vláda premiéra Attleeho. Počátek hospodářské deprese v 70. letech však v mnoha případech rozměnil volební úspěchy socialistických stran. Nejvíce patrné to bylo ve Velké Británii, kde Labouristická strana získala v roce 1983 nejméně hlasů od roku 1918, a to povzbudilo kritiky na pravici (např. Margaretu Thatcherovou) k tomu, aby vyhlásili „smrt socialismu“. Často se za porážku socialismu jako takového nebo alespoň za konec marxismu v celosvětovém měřítku považují Gorbačovovy reformy v Sovětském svazu a dramatické události roku 1989, během nichž se zhroutil komunistická vláda v celé východní Evropě. Šířka a pružnost socialistické ideologie je nicméně i její silnou stránkou. Jen stěží lze například předpovědět konec ideologie, která prokázala tak pozoruhodnou schopnost redefinovat sebe i své cíle v kontextu měnících se historických okolností. V základech socialistické ideologie je navíc vize lidí žijících ve vzájemné harmonii a míru, která je tak stará jako lidské dějiny a která nebude pravděpodobně nikdy v politických učeních bezpředmětná.

/2/ KOLEKTIVISMUS

/a/ POSPOLITOST

Navzdory určitému zmatku v teoriích a idejích, které se prohlašují za součást socialistické ideologie, existuje soubor základních principů, k nimž se hlásí většina socialistů. Základem je jednotící vize lidí jako společenských tvorů schopných překonávat sociální a ekonomické problémy spoléháním spíše na sílu pospolitosti než na úsilí jedinců. Jedná se o kolektivistickou vizi, protože zdůrazňuje schopnost lidí jednat kolektivně, jejich vůli, ochotu a schopnost spolupracovat a jít za určitým cílem, místo aby se honili za osobními zájmy. Socialisté opakují názor Johna Donneho, že „žádný člověk není sám o sobě ostrovem a každý člověk je kouskem kontinentu, součástí pevniny“. Lidé jsou tudíž „soudruzi“, „bratři“ nebo „sestry“, které navzájem pojí pouta společné lidskosti.

Socialisté jsou mnohem méně ochotni připustit (na rozdíl od liberálů či konzervativců), že přirozenost člověka je neměnná a že je daná při narození. Domnívají se naopak, že přirozenost člověka je „plastická“, že ji formují životní zkušenosti a společenské podmínky. V odvěké filozofické diskuzi o tom, zda lidské chování determinuje „výchova“, nebo „příroda“, se socialisté rozhodně staví na stranu výchovy. Od narození a snad ještě v děloze se každý jedinec setkává se zkušenostmi, které formují a tvarují jeho osobnost. Všechny své vlastnosti a všechno, co umí, se člověk naučí ve společnosti, počínaje tím, že chodí vzpřímeně, až po jazyk, kterým mluví. Zatímco liberálové jasně rozlišují mezi „jedincem“ a „společností“, socialisté se domnívají, že jedinec je neoddělitelnou součástí společnosti. Lidé nejsou ani soběstační, ani samostatní a je absurdní přemýšlet o lidech jako o atomizovaných „jedincích“. Jedince lze poznat a jedinec se může sám uvědomit jen skrze sociální skupiny, k nimž patří. Chování lidí nám proto řekne více o společnosti, v níž žijí a v níž vyrůstali, než o jakékoli nepomíjivé či nezměnitelné lidské přirozenosti.

Liberálové a konzervativci často tvrdí, že lidé jsou ve své podstatě egoističtí a že sledují osobní zájmy. Socialisté naopak považují sobecké, zištné, hrabivé, materialistické či agresivní chování spíše za produkt společnosti než přírody. Tyto vlastnosti jsou produktem společnosti, která podporuje a odměňuje sobecké a zištné chování. Právě z toho socialisté

obviňují kapitalismus. Lidé nejsou „maximalizátoři prospěšnosti či užitku“. K tomu, aby tak jednali, je povzbuzuje mechanismus kapitalistického trhu, který pohání honba za ziskem.

Průmyslový kapitalismus zdeformoval a omezil lidskou přirozenost. Karel Marx tvrdil, že odcizil lidi od jejich pravé podstaty. Marx přemýšlel o lidech jako o pracujících (*homo faber*), kteří rozvíjejí své dovednosti, nadání a poznání v produktivní práci. V kapitalistické společnosti jsou ovšem lidé odcizeni od výsledků své práce, protože vyrábějí nikoli to, co potřebují, nebo to, co je užitečné, nýbrž „zboží“, které se má se ziskem prodat. Jsou odcizeni i od samotného pracovního procesu, protože většina z nich musí pracovat pod dohledem předáků či vedoucích. Navíc tu práce není společenská: jedinci jsou vedeni k tomu, aby sledovali osobní zájmy, a jsou tedy odcizeni od svých spolupracovníků. Nakonec jsou pracující odcizeni i od sebe samých, protože se jejich nadání a schopnosti nechávají zakrmet a jejich pravý potenciál se nereali-
zuje.

Radikální ostří socialismu nevyplývá z jeho zájmu o to, jací lidé jsou, ale čím se mohou stát. Socialisty to dovedlo až k utopickým vizím lepší společnosti, v níž mohou lidé jako příslušníci pospolitosti dosáhnout opravdového osvobození a naplnění. Afričtí a asijské socialisté nejednou zdůrazňovali, že jejich tradiční předindustriální společnosti stavěly vždy do popředí význam společenského života a hodnotu pospolitosti. Za těchto okolností a tváří v tvář západnímu individualismu se socialismus snaží zachovat tradiční sociální hodnoty. Jak poukázal prezident Tanzanie v letech 1964–1985 Julius Nyerere: „My Afričané nemáme reálnou potřebu »konvertovat« k socialismu, tak jako nepotřebujeme, aby nás někdo »učil« demokracii.“ Svým názorům proto říkal „kmenový socialismus“.

Po několika generacích průmyslového kapitalismu na Západě se však musel „zcivilizovat“ sociální rozměr života. Ujali se toho utopičtí socialisté 19. století (mezi nimi Fourier a Owen), kteří experimentovali se životem v komuně. Charles Fourier podporoval zakládání vzorových pospolitostí asi s 1 800 lidmi, kterým říkal falanga. I Robert Owen založil řadu experimentálních komunit, z nichž nejznámější byla Nová harmonie v Indianě v letech 1842–1849. Nejdéle ovšem přetrval úspěšný komunitární experiment v podobě izraelských „kibuců“, které se skládají z družstevních venkovských osad v kolektivním vlastnictví i správě svých členů. První kibuc byl založen v roce 1909 a dnes v nich žijí asi tři procenta obyvatel Izraele a dalších pět procent žije v poněkud méně přísných „mošavských“ koloniích.

/b/
SPOLUPRÁCE

Jestliže jsou lidé sociální bytosti, mají socialisté za to, že přirozeným vztahem mezi nimi je vztah spolupráce, a ne soutěživosti či konkurence. Liberálové a konzervativci považují soutěživost mezi lidmi za přirozenou a v určitém smyslu i prospěšnou. Je přirozená, protože lidé jsou pojímáni jako sobečtí tvorové, a je prospěšná potud, pokud stimuluje každého jedince k usilovné práci a k rozvoji jeho schopností a dovedností. Za osobní úspěchy je třeba jedince odměňovat, ať již za to, že umí rychleji běhat, nebo že dostává lepší známky při zkouškách, nebo že pracuje více než ostatní.

Socialisté se naopak domnívají, že konkurence staví jedince proti sobě a podporuje v nich pocit odmítání či ignorování jejich sociální přirozenosti. Konkurence proto podporuje jen ohraničenou škálu společenských atributů a místo toho stimuluje sobeckost a agresivitu. Spolupráce má naopak morální i ekonomický význam. U spolupracujících jedinců se spíše vyvinou pouta přátelství, sympatie, starostlivosti a náklonnosti. Navíc lze využít energii pospolitosti, a nejen jednotlivců. Ruský anarchista Petr Kropotkin psal, že hlavním důvodem toho, proč lidský rod přežil a prosperoval, byla jeho schopnost „vzájemné pomoci“. Socialisté věří, že lidi lze motivovat morálními a nejen materiálními stimuly. Kapitalismus teoreticky odměňuje jedince za jejich práci: čím více pracují a čím větší jsou jejich schopnosti, tím větší je jejich odměna. Ovšem morální stimul k usilovnější práci je vlastně touha přispět k obecnému blahu, která vzniká ze soucitu nebo z pocitu odpovědnosti za ostatní lidi. V nejextrémnější podobě to Marx vyjádřil v poučce „od každého podle jeho schopností, každému podle jeho potřeb“, což znamená, že v rozvinutém komunismu věnují lidé svou práci pro blaho společnosti, aniž by mysleli na osobní odměnu. Někteří novodobí sociální demokraté přemýšleli i o možnosti zrušit materiální pracovní stimuly, ale většina akceptuje potřebu rovnováhy materiálních a morálních stimulů. Socialisté například tvrdí, že důležitým motivem pro dosahování ekonomického růstu je to, že ekonomický růst pomáhá financovat sociální podporu pro nejchudší a nejzranitelnější členy společnosti.

Zaujetí socialistů pro myšlenku spolupráce podnítilo vznik družstev, která měla nahradit konkurenční a hierarchické kapitalistické podniky. Výrobní i spotřební družstva se snažila využít energii pracovních kolektivů k jejich vzájemnému prospěchu. Počátkem 19. století vznikaly ve Velké Británii kooperativní společnosti, které nakupovaly zboží ve

velkém a levně je prodávaly svým pracujícím členům. „Rochdale Pioneers“ založili v roce 1844 obchod s potravinami a jejich příkladu zanedlouho následovali další po celé průmyslové Anglii a Skotsku. Výrobní družstva ve vlastnictví a správě svých pracujících členů jsou běžným jevem v severním Španělsku a v bývalé Jugoslávii, kde je výroba organizována podle principu dělnické samosprávy. I sovětské kolchozy byly myšleny jako kooperativní a samosprávné jednotky, i když se v praxi musely řídit tuhým plánem a obvykle je řídili a kontrolovali místní straníční funkcionáři. V rámci reformního procesu ovšem Gorbačov zlegalizoval v roce 1987 zakládání družstev jugoslávského typu a podporoval jejich rozšiřování v Sovětském svazu.

/c/ SPOLEČENSKÁ TŘÍDA

I když socialisté věří v existenci jednoho společného lidstva, kladou přesto důraz na význam společenské třídy a vždy dávali své názory do souvislosti se zájmy dělnické třídy. Pojem třída označuje skupinu lidí stejného ekonomického postavení, a tedy i podobných pracovních a sociálních zkušeností. Dělení na společenské třídy je důležité, protože kapitalismus spočívá na sociální nerovnosti, na nerovném rozdělování důchodů a bohatství. Pro kapitalistickou společnost jsou charakteristické hluboké sociální rozdíly mezi bohatými a chudými, mezi zaměstnavateli a dělníky neboli mezi „kapitálem“ a „prací“. Dělnická třída je tedy vykořisťována a utiskována. Tvoří proto přirozenou půdu pro socialistické ideje. Dělnická třída ovšem nabízí i perspektivu vybudování socialismu. Socialisté vždy pohlíželi na dělnickou třídu jako na nositele sociálních změn a sociální revoluce.

Podle socialistů je dělení na společenské třídy nehlubším a politicky nejdůležitějším dělením, které překračuje náboženské, etnické, rasové i národní hranice. Socialisté například snili o solidaritě mezinárodní dělnické třídy. První velké Mezinárodní dělnické sdružení (1. internacionála) založil Marx v roce 1864, Druhá neboli „Socialistická internacionála“ byla založena v roce 1889 a oživena v roce 1951. Lenin zformoval v roce 1919 Třetí internacionálu a opoziční „trockistická“ Čtvrtá internacionála vznikla v roce 1936. Jelikož je ovšem třídní zřízení založeno na vykořisťování a nespravedlnosti, musejí se podle socialistů třídní rozdíly odstranit. Marx a někteří další socialisté předpověděli vznik „bez-

třídní společnosti“, kde budou všechny sociální a ekonomické rozpory vyřešeny, protože bohatství bude společným vlastnictvím všech.

Socialisté sice považují třídní dělení za důležité, ale přesto se ne vždy shodli na přesném významu pojmu společenská třída. Marxisté definují třídu z hlediska ekonomické moci, z hlediska vlastnictví „výrobních prostředků“ neboli produktivního bohatství. Podle Marxe se kapitalistická společnost rostoucí měrou dělila na „dvě velké třídy stojící proti sobě – na buržoazii a proletariát“. Buržoazie byla nepočetnou třídou kapitalistů a vlastníků, zatímco proletariát se skládal z nemajetných mas degradovaných na pouhé „námezdní otroky“. Buržoazie byla „vládnoucí třídou“, protože držela obrovskou ekonomickou moc a systematicky vykořisťovala proletariát tak, že si присvojovala to, čemu Marx říkal „nadhodnota“, která jí přinášela zisky. Konflikt mezi buržoazií a proletariátem byl jednak zásadní a jednak nesmířitelný a jeho výsledkem mohlo být jen svržení kapitalismu v „proletářské revoluci“.

Třídní boj byl pro Marxe klíčem k pochopení lidských dějin a lidské společnosti. „Dějiny všech dosavadních společností,“ napsal Marx, „jsou dějinami třídních bojů.“ Podle Marxe byl pro každou společnost charakteristický „výrobní způsob“, tj. její ekonomický systém. Dějiny postupovaly v určitých etapách, tak jak se hroutily „výrobní způsoby“ kvůli jejich vnitřním rozporům, které se promítaly v třídním boji. Kapitalismus byl pouze poslední třídní společností, kam patřil ještě feudalismus a otrokářský řád. Stejně jako minulé společnosti, i kapitalismus byl nestabilní a odsouzený k zániku v důsledku antagonismu mezi buržoazií a proletariátem. Tento „dialektický“ proces považoval Marx za hybnou sílu dějin. Jediné, v čem byl kapitalismus jiný, byla skutečnost, že měl být poslední třídní společností. Proletariát byl „hrobařem“ kapitalismu, a protože tvořil velkou většinu společnosti, bylo, podle Marxe, jeho posláním skoncovat s vykořisťováním a vybudovat beztřídní komunistickou společnost.

Novodobí sociální demokraté tuto třídní marxistickou koncepci nesdílejí. Zdá se, že se zejména kapitalismus nevyvíjel podle Marxových předpovědí. Třídní rozpory a konflikty se nejen nezostřovaly, ale postupně se rozpouštěly v rostoucím dostatku, alespoň na průmyslovém Západě. Tradiční dělení společnosti na vlastníky majetku a na pracující nahradila mnohem složitější sociální struktura diferencovaného odměňování za určitě práce nebo povolání. Sociální demokraté proto přestali definovat třídu z hlediska vlastnictví majetku, a místo toho přijali ideu profesní skupiny. Jejich třída nebo skupina tak neodráží nerovné rozdělení ekonomické moci, nýbrž nerovné rozdělení příjmu. Dělnická třída

se už nepovažuje za nemajetný proletariát, ale úžeji za třídu manuálních pracujících neboli „modrých límečků“, tj. těch, jejichž profese jsou už tradičně nejhůře placeny a jsou na spodním žebříčku společenského ocenění. Proto sociální demokraté zavrhlí i cíl v podobě úplného zrušení třídních rozdílů a chtějí je pouze zmenšovat.

Vazba mezi socialismem a dělnickou třídou, ať je její definice jakákoli, se v průběhu 20. století oslabovala. V zaostalých zemích, například v Rusku, byla dělnická třída nepočetná, a bolševici proto podporovali spojenectví dělníků a rolníků, což se promítlo do srpu a kladiva jako symbolu komunismu. V Číně v roce 1949 a v dalších zemích rozvoje světa bylo za „revoluční třídu“ považováno spíše rolnictvo než dělnická třída. Na industriálním Západě otupil materiální blahobyt radikální socialismus dělnické třídy, což některé socialisty, mezi nimi Andrese Gorzu, vedlo k předpovědi „smrti dělnické třídy“. Nová levice v 60. letech úplně hodila přes palubu víru v dělnickou třídu a proletariát, a místo toho se zhlédla v revolučním potenciálu studentů, žen, etnických menšin a třetího světa.

/d/ ROVNOST

Oddanost myšlence rovnosti je svým způsobem charakteristickým rysem socialistické ideologie i politickou hodnotou, která odlišuje socialismus od liberalismu a konzervatismu. Podle konzervativců je společnost přirozeně hierarchická, a proto se domnívají, že idea sociální rovnosti je úplně absurdní. Liberálové ovšem v rovnost věří, ale jen z toho důvodu, že všichni jedinci mají stejnou morální hodnotu, a proto mají nárok na rovná práva a úctu. Rodí se nicméně s různým nadáním a schopnostmi a podle toho mají být odměňováni: ti, kdo usilovně pracují a kdo jsou schopní, si zaslouží být bohatšími. Liberálové jsou tedy pro rovnost možností, ale nevidí žádný důvod, proč by to mělo či muselo vést k sociální a ekonomické rovnosti.

Naopak socialisté nejsou ochotni vysvětlovat nerovnost z hlediska vnitřních rozdílů ve schopnostech jedinců. Protože kapitalismus podporoval soutěživé a sobecké chování, odráží podle socialistů nerovnost mezi lidmi většinou i nerovnou podstatu společnosti. Socialisté se naivně nedomnívají, že se lidé rodí stejní a že mají při narození přesně stejné schopnosti a vlohy. Egalitární společnost například není taková, kde by všichni studenti dostávali při zkoušce z matematiky stejnou známku. So-

cialisté se nicméně domnívají, že většina důležitých forem nerovnosti je výsledkem nerovného zacházení ze strany společnosti a nikoli výsledkem nerovné výbavy od přírody. Například: navzdory přirozeným rozdílům lidí pamatovat si a učit se je úroveň vzdělání obvykle odrazem sociálních faktorů, jako je dostupnost denních škol, kvalita výuky, morální a materiální podpora rodiny a dostupnost knihoven, knih, jakož i místa a času na studium. Socialisté se proto nespokojí pouze s tím, že se jedincům mají umožnit rovné příležitosti k rozvoji jejich nadání a schopností. Socialisté požadují sociální rovnost jako základní záruku toho, že svůj potenciál budou moci plně rozvinout všichni, a nejen privilegovaní jedinci.

Jakmile začneme chápat rozdíly mezi jedinci jako produkt společnosti, začneme vidět sociální rovnost jako možnou a žádoucí věc. Sociální nerovnost je nejen nespravedlivá a založená většinou na té náhodné okolnosti, do jaké rodiny se jedinec narodí, ale navíc plodí i rivalitu, zášť a sociální konflikty. Rovnost naopak umožňuje lidem harmonickou spolupráci, a proto je nosným pilířem opravdové pospolitosti. Snad nejextrémnějším příkladem nadšení socialistů pro rovnostářství poskytuje Čína a její kulturní revoluce v letech 1966–1969. Z obavy, že se čínská revoluce vydává na „kapitalistickou cestu“ a že se dostává pod vliv „pravcových žvlů“ zahájil Mao Ce-tung radikální kampaň proti výsadám a nerovnosti. Armáda Rudých gard napadala a sesazovala veřejné činitele, profesory na školách a univerzitách i stranické funkcionáře, kteří „se vydali kapitalistickou cestou“. Byly vyrovnány rozdíly v platech a zakázány byly soutěživé hry, jako např. fotbal.

Socialisté se sice shodnou na pozitivní hodnotě sociální a ekonomické rovnosti, ale neshodnou se na tom, do jaké míry by se měla uskutečnit. Podle marxistů vyplývá nerovnost z existence soukromého vlastnictví a soukromého majetku, který vedl k nerovnému rozdělení ekonomické moci mezi majetnou buržoazii a nemajetný proletariát. Podle Marxe lze rovnosti dosáhnout jen úplným zrušením soukromého vlastnictví a vybudováním beztřídní společnosti. Sociální rovnost bude jen tehdy, když budou výrobní prostředky ve společném vlastnictví všech, jinými slovy, když bude dosaženo absolutní rovnosti.

Sociální demokraté nicméně usilují o „ochočení“ kapitalismu spíše než o jeho svržení. Domnívají se, že se v nerovnosti nepromítá nerovné vlastnictví bohatství, nýbrž skutečnost, že bohatství je v rámci společnosti nerovnoměrně rozloženo z hlediska platů a mezd. Soukromé vlastnictví tudíž není třeba rušit, jen je spravedlivěji a rovnoměrněji v rámci společnosti rozdělovat. Sociální demokraté tedy hájí zásadu rovnosti

v rozdělování a nikoli absolutní rovnost. Podle nich lze rovnosti dosáhnout přerozdělováním bohatství z rukou bohatých do rukou chudých, například rozšiřováním pečovatelského státu nebo zavedením progresivní daňové soustavy.

/e/
SPOLEČENSKÉ VLASTNICTVÍ

Socialisté často hledali a nacházeli kořeny konkurence a nerovnosti v institutu soukromého majetku, pod nímž obvykle chápou výrobní prostředky nebo „kapitál“, nikoli však osobní majetek, jako jsou šaty, nábytek nebo domy. Tímto přístupem se socialismus odliší od liberalismu a konzervatismu, protože tyto ideologie považují vlastnictví majetku za přirozené a správné. Pro kritiku soukromého majetku mají socialisté řadu důvodů. Za prvé, majetek je nespravedlivý, protože se bohatství tvoří kolektivním úsilím lidí, a proto by jej měla vlastnit komunita, nikoli soukromníci. Za druhé, podle socialistů živí majetek hrabivost. Institut soukromého vlastnictví povzbuzuje v lidech materialismus a lidé si pak myslí, že ke štěstí nebo k naplnění života mohou dojít, když se budou honit za bohatstvím. Ti, kdo vlastní majetek, chtějí nahromadit více, zatímco ti, kdo mají jen málo nebo nic, sní o tom, že jednou budou bohatí. A nakonec, majetek rozvrací společnost, protože v ní prohlubuje rozpory, například mezi vlastníky a dělníky, zaměstnavateli a zaměstnanci nebo prostě mezi bohatými a chudými. Socialisté proto navrhnou institut soukromého vlastnictví buď zrušit a nahradit jej společenským vlastnictvím výrobních prostředků, anebo najít rovnováhu mezi právem na majetek a zájmy komunity.

Karel Marx předvídal zrušení soukromého vlastnictví, a proto navrhl budovat namísto kapitalismu beztržní komunistickou společnost. Byl přesvědčen o tom, že by majetek měl být v kolektivním vlastnictví a že by se měl využívat ve prospěch lidstva. Napsal nicméně jen velice málo o tom, jak tohoto cíle dosáhnout v praxi. Když moc v Rusku uchopili v roce 1917 Lenin a bolševici, domnívali se, že socialismus lze vybudovat cestou znárodnění a rozšířením přímého státního hospodářského řízení. Tento proces byl završen až ve 30. letech, kdy Stalinova „druhá revoluce“ dokončila výstavbu centrálně plánované ekonomiky neboli státní kolektivistické zřízení. „Společenské vlastnictví“ najednou znamenalo „státní vlastnictví“ neboli, jak tomu říkala sovětská Ústava, „socialistické státní vlastnictví“. Tak vznikl v Sovětském svazu státní socia-

lismus. Tento ekonomický systém se považoval za výkonnější než kapitalistický, protože se opíral o racionální plánování a ne o subjektivní honbu za ziskem. Všechny podniky v Sovětském svazu byly řízeny aparátem státních ministerstev a plánovacích výborů, které určovaly výrobní cíle, ceny a řídily i směnu.

I sociální demokracie lákal stát jako nástroj, jehož prostřednictvím lze bohatství kolektivně vlastnit a racionálně plánovat. Na Západě se ovšem znárodnování provádělo selektivněji a jeho cílem nebyl úplný státní kolektivismus, ale smíšená ekonomika, v níž by některá odvětví zůstala v soukromých rukou a jiná by byla ve „veřejném vlastnictví“. Labouristická vláda premiéra Attleeho například znárodnila v letech 1945–1951 tzv. „strategicky důležitá odvětví“ ekonomiky, jako byla těžba uhlí, výroba oceli, elektřiny a plynu. Pomocí těchto odvětví chtěla vláda regulovat celé hospodářství, aniž by musela provádět plošnou kolektivizaci.

Další socialisté zůstávají sice věrní společenskému vlastnictví, ale přitom si myslí, že ho lze dosáhnout, aniž by se rozšiřovaly pravomoci státu. Socialismus je sice často asociován se státním vlastnictvím, znárodněním a plánováním, ale současně má i silné libertariánské tradice. Marx například předpověděl, že v komunistické společnosti stát „odumře“ a zcela jistě nepředpokládal tak byrokratický systém centrálního plánování, jaký v 20. století vznikl v komunistických státech. Spíše než stát se za vhodnější subjekty společenského vlastnictví považovaly malé samosprávné komunity. Petr Kropotkin a další anarchokomunisté předpokládali společnost bez státu skládající se z většinou soběstačných komun, v nichž by lidé kooperativně a harmonicky spolupracovali. Další socialisté zase obhajují ideu „dělnické samosprávy“, která se stala po roce 1948 charakteristickým rysem jugoslávského modelu socialismu.

/3/
CESTY K SOCIALISMU

Protichůdné tradice a tendence uvnitř socialismu se rozdělily na dvou základních otázkách. Za prvé, o co vlastně socialisté usilují, za jaké cíle bojují. Socialisté měli vždy velice různé představy o tom, jak má socialistická společnost vypadat, a ve skutečnosti vždy existovaly i protikladné definice „socialismu“. O těchto rozporech pojednávají poslední

dvě části této kapitoly. Za druhé, socialisté se nikdy nemohli shodnout na tom, jak mají svých cílů dosáhnout, nemohli najít „cesty“ vedoucí k socialismu. Vyplývá to z toho, že socialismus vznikl jako radikální nebo revoluční ideologie kritizující kapitalistickou industriální společnost na Západě či kolonialismus v rozvojovém světě. Socialisté se proto nejvíce zajímali o změnu, tj. o reformu nebo o svržení stávajícího společenského řádu. Výběr určité „cesty k socialismu“ má ovšem obrovský význam, protože tato cesta pak jednak determinuje charakter socialistického hnutí a jednak ovlivňuje podobu výsledného socialismu. Jinými slovy, někdy je velice těžké oddělit „účel“ od „prostředků“. Charakter socialismu v současném světě byl hluboce ovlivněn výběrem mezi revoluční a evoluční cestou vedoucí k jeho vybudování.

/a/
REVOLUČNÍ SOCIALISMUS

Mnoho prvních socialistů se domnívalo, že socialismu lze docílit jen revolučním svržením stávajícího politického zřízení, a proto se smířili s tím, že tuto revoluci bude nevyhnutelně doprovázet i násilí. Jedním z prvních obhájců revoluce byl francouzský socialista Auguste Blanqui, který navrhl založit malé skupiny oddaných spiklenců, kteří by naplánovali a provedli revoluční uchopení moci. Na druhé straně Marx a Engels počítali s „proletářskou revolucí“, v níž povstanou třídě uvědomělé pracující masy a svrhnou kapitalismus. První úspěšná socialistická revoluce proběhla ovšem až v roce 1917, kdy se moci v Rusku chopila disciplinovaná skupina oddaných revolucionářů vedených Leninem a bolševiky, a tehdy to byl spíše převrat než lidové povstání. Bolševická revoluce byla v mnoha směrech vzorem pro příští generace socialistických revolucionářů.

Revoluční taktika přitahovala v 19. století socialisty ze dvou důvodů. Za prvé, první fáze industrializace skutečně zplodily ostrou nespravedlnost, protože pracující masy sužovala hrozná bída a velká nezaměstnanost. Kapitalismus byl vnímán jako systém neskrývaného útlatku a vykořisťování a na dělnickou třídu se pohlíželo tak, že stojí na pokraji revoluce. Když Marx v roce 1848 napsal, že „Evropou obchází strašidlo – strašidlo komunismu“, napsal to proto, že byl svědkem povstání a revolucí v mnoha zemích evropského kontinentu. Za druhé, pracující třídy neměly příliš mnoho dalších politických prostředků pro uplatňování politického vlivu a téměř všude byly vlastně vyloučeny z politického ži-

vota. Tam, kde po celé 19. století přetrvaly autokratické monarchie (např. v Rusku), tam vládla pozemková šlechta. Tam, kde se vyvinula ústavní a reprezentativní vláda, tam bylo hlasovací právo obvykle omezeno majetkovým cenzem jen na střední vrstvy. I v těch výjimečných případech, kdy bylo všeobecné volební právo po muže zavedeno již dříve (např. ve Francii v roce 1848), bylo to v převážně agrárních a stále ještě hluboce religiozních zemích, v nichž většinu voličstva tvořili politicky konzervativní maloroľníci. V tomto případě varoval francouzský anarchista Proudhon, že „všeobecné volební právo je kontrarevoluce“. Jedinou realistickou perspektivou socialismu tak byla pro pracující masy jen politická revoluce.

Revoluce ovšem nebyla jen taktickým plánem socialistů, v revoluci se promítaly závěry jejich analýzy státu a jeho funkcí. Zatímco pro liberály byl stát neutrálním subjektem, který představoval zájmy všech občanů a jednal v zájmu obecného blaha, pro revoluční socialisty byl stát nositelem třídního vykořisťování, který vystupoval v zájmu „kapitálu“ a proti zájmům „práce“. Marx například tvrdil, že politická moc je „pouze organizovaná moc jedné třídy na utiskování jiné třídy“,¹ a exekutivní moc novodobého státu nazval „výborem pro řízení společných záležitostí celé buržoazie“.² Podle marxistů tedy politická moc odráží třídní zájmy, stát je „buržoazním státem“, který zákonitě stojí na straně kapitálu. Politické reformy a postupné změny zcela jednoznačně nikam nevedou. Proletariát nemá jinou možnost; aby mohl vybudovat socialismus, musí nejdříve v politické revoluci svrhnout buržoazní stát. Marx se domníval, že po revoluci bude následovat dočasné období „diktatury proletariátu“, v němž bude třeba ochránit revoluci proti kontrarevolučním útokům svržené buržoazie. Když se nakonec socialismus pevně etabluje, stát začne „odumírat“, protože v beztřídní společnosti nebude ani třídní útlak.

O třídní zaujatosti státu nelze pochybovat v době, kdy dělnická třída nesměla volit a nemohla uplatňovat politický vliv. Podle revolučních socialistů se však „buržoazní stát“ nezměnil ani příchodem politické demokracie. Vášnivým obhájcem tohoto názoru a potřeby revoluce byl Lenin. Jak napsal v práci *Stát a revoluce* (1917), pravou podstatou buržoazního parlamentarismu bylo „vždy jednou za několik let rozhodnout, který příslušník vládnoucí třídy má přes parlament utiskovat a drtit lid“.³ Par-

¹ Marx, K. and Engels F.: *Selected Works*. London: Lawrence & Wishart 1968. s. 58.

² tamtéž. s. 37.

³ Lenin, V. I.: *The State and Revolution*. Peking: People's Publishing House 1964. s. 54.

lamentní demokracie je tedy pouhou fasádou, zakrývající realitu třídního panství, tj. jedná se o „buržoazní demokracii“. Moderní marxisté se snažili tuto zjednodušenou teorii státu revidovat a občas uznávají, že stát může být „relativně autonomní“ na třídním zřízení. Jeho třídní podjatost však působí stále. Především proto, že se státní úředníci, soudci, policejní náčelníci atd. rekrutují převážně z privilegovaných společenských vrstev, a zákonitě tedy usilují o obranu kapitalismu, jak tvrdil Ralph Miliband v knize *Stát a kapitalistická společnost* (1969). Za druhé proto, že se vlády obvykle posuzují podle toho, jak dalece udržely ekonomický růst a prosperitu, a to je nutí, aby sloužily zájmům obchodníků, průmyslníků a podnikatelů. A nakonec, Nicos Poulantzas a další marxisté tvrdí, že právě úlohou státu je podporovat to společenské zřízení, v němž stát působí, to znamená podporovat kapitalistický systém bez ohledu na to, která strana je momentálně u moci.

V druhé polovině 20. století byla víra v revoluci nejviditelnější mezi socialisty rozvojového světa. Po roce 1945 se mnoho národněosvobozeneckých hnutí rozhodlo pro „ozbrojený boj“, protože se domnívala, že likvidaci kolonialismu nelze ani vyjednat v rozhovorech, ani odhlasovat ve volbách. Čínská revoluce v roce 1949 byla vyvrcholením dlouhého vojenského tažení proti Japoncům i proti nacionalistickému Kuomintangu. Ke sjednocení vietnamského národa došlo v roce 1975 po dlouhé válce nejdříve proti Francii a poté proti USA. Kubánský revolucionář argentinského původu Che Guevara vedl až do své smrti v roce 1967 partyzánské oddíly v několika zemích Jižní Ameriky a velel i revolučním jednotkám v roce 1959, které vynesly Fidela Castra k moci. Podobné revoluční boje a války probíhaly i v Africe, například ostrá národněosvobozenecká válka, na jejímž konci byla v roce 1962 nezávislost Alžírsko. Ve světle alžírských zkušeností napsal F. Fanon v knize *Prokletí Země* (1961), že násilná vzpoura není jen politickou nutností, ale i psychologicky žádoucím aspektem protikoloniálního boje. Podle Fanona zplodily roky koloniálního panství u většiny černých obyvatel Afriky pocit méněcennosti a neschopnosti, který lze vyléčit jen vzpourou a prolitím krve.

/b/

EVOLUČNÍ SOCIALISMUS

I když raní marxisté podporovali ideu revoluce, s postupem 19. století sláblo i nadšení pro lidovou vzpouru, alespoň pokud jde o vyspělé ka-

pitalistické země západní a střední Evropy. Samotný kapitalismus dospěl a ke konci 19. století ztratila dělnická třída ve městech svůj revoluční charakter a zařadila se do společnosti. Mzdy a životní úroveň se začaly zvedat, zčásti i v důsledku koloniální expanze v Africe a v Asii po roce 1875. Dělnická třída si začala zakládat vlastní instituce – kluby pracujících, odbory a politické strany –, které jednak hájily její zájmy a jednak vytvářely v industriální společnosti pocit jistoty a spolupatříčnosti. Postupné rozšiřování politické demokracie vedlo kromě toho k rozšíření volebního práva i na pracující vrstvy. Ve Velké Británii dostal například v roce 1867 volební právo omezený počet pracujících mužů, který se zvýšil v roce 1884, a v roce 1918 bylo zavedeno všeobecné volební právo pro muže. Pod vlivem těchto faktorů odvrátili socialisté pozornost od násilného povstání a začali hledat alternativní, evoluční neboli „demokratickou“ cestu k socialismu. Stojí za zmínku, že ke konci svého života byl Marx ochoten uvažovat i o možnosti pokojného přechodu k socialismu ve vyspělých kapitalistických zemích západní Evropy a že Engels veřejně schválil volební taktiku, kterou stále více používala Německá sociálně-demokratická strana (SPD). Revoluční doktríny nadále převládaly v hospodářsky a politicky zaostalých zemích, jakou bylo Rusko.

Ve Velké Británii měly například marxistické ideje slabý vliv a socialisté byli pod vlivem Fabiánské společnosti založené v roce 1884. Tuto společnost, která měla jméno po římském vojevůdci Fabiovi Maximovi, jehož proslavila trpělivá a defenzivní taktika ve vítězném boji s Hannibalovou armádou, vedli Sidney a Beatrice Webbovi a angažovali se v ní i takoví věhlasní intelektuálové jako George Bernard Shaw a H. G. Wells. Podle fabiánů měl socialismus přirozeně a pokojně vyrůst z liberálního kapitalismu. Mělo se tomu pomáhat politickými akcemi a vzděláváním. Politická aktivita vyžadovala nikoli přípravu na násilnou revoluci, nýbrž založení socialistické strany, která by se zavedenými parlamentními stranami soutěžila o moc. Z toho důvodu převzali fabiáni liberální teorii státu jako neutrálního arbitra, a nikoli marxistický názor, že stát je nositelem třídního útlatku. Webbovi se angažovali i při založení britské Labouristické strany a napsali pro ni stanovy. Fabiáni věřili, že elitní skupiny – politiky všech stran, státní úředníky, vědce, učence atd. – lze obrátit na socialistickou víru vzděláváním. Elitní skupiny budou „prostoupeny“ socialistickými idejemi, jakmile si uvědomí, že socialismus je z hlediska morálního lepší než kapitalismus, protože vychází z biblických principů a protože je racionálnější a výkonnější. Socialistická ekonomika se totiž může vyvarovat zhoubných účinků třídních antagonismů a bídy.

Fabiánské ideje ovlivnily i SPD, která vznikla v roce 1875. SPD se zanedlouho stala největší socialistickou stranou Evropy a v roce 1912 i nejsilnější stranou v německém Reichstagu. I když se teoreticky držela marxistické strategie, v praxi zaujala pod vlivem idejí Ferdinanda Lassalla reformní pozice. Lassalle kromě jiného tvrdil, že rozšiřování politické demokracie umožní státu vstřícnější postoj k zájmům dělnické třídy, a předpokládal, že socialismus vznikne v procesu postupných sociálních reforem, které bude provádět nezaujatý stát. Tyto ideje hlouběji rozvinul Eduard Bernstein, jehož stať *Evoluční socialismus* (1898) představuje první rozsáhlou revizi marxistického učení. Na Bernsteina udělal zvláštní dojem rozvoj demokratického státu, v jehož důsledku se marxistická výzva k revoluci stala zbytečnou. Dělnická třída by měla k ustavení socialismu využít volební urny a socialismus by se pak vyvíjel jako evoluční potomek kapitalismu. Bernsteinovy osobní názory pak byly převážně pragmatické a jeho oblíbená poučka zněla: „hnutí je vším, cíl je ničím“.

Evoluční principy parlamentního socialismu ovládly dělnické politické strany, které na přelomu století rostly jako houby po dešti: Australská labouristická strana byla založena v roce 1891, britská Labouristická strana v roce 1900, Italská socialistická strana vznikla v roce 1892, její francouzská jmenovkyně v roce 1905 atd. V prvních letech 20. století došlo v Druhé internacionále k rozkolu mezi Leninem a jeho revolučními socialisty na jedné straně a Karlem Kautským a dalšími socialistickými vůdci v Německu, kteří vyznávali reformistickou taktiku, na straně druhé. Ke konci 1. světové války už byla mezi socialistickým a komunistickým hnutím hluboká propast. Socialistické strany hlásaly parlamentní cestu k socialismu, používaly legální a volební metody a vyhlašovaly svou oddanost „demokratickému socialismu“. Komunistické strany, které vznikaly hned po Říjnové revoluci, zůstaly věrné povstalecké taktice, kterou Lenin a bolševici tak úspěšně použili v roce 1917.

V druhé polovině 20. století se však rozdíl mezi evolučním socialismem a revolučním komunismem stále více stírá. V 70. letech se západní komunistické strany vedené španělskou, italskou a francouzskou komunistickou stranou oficiálně vzdaly násilné revoluce a přeměnily se v parlamentní strany. Vyšel z toho eurokomunismus, který hlásá demokratickou cestu ke komunismu a udržování otevřeného soutěživého politického systému. Ve významných událostech roku 1989 padla v celé východní Evropě vláda jedné (komunistické) strany a byl zaveden politický pluralismus. Spolu se zavedením soutěživého stranického systému uznaly komunistické strany v Sovětském svazu a ve východní Evropě

základní princip evolučního socialismu, tj. že politickou moc lze získat a udržet jen úspěchem v soutěživém boji o hlasy lidí.

/c/
NEVYHNUTELNOST
POZVOLNÉHO POSTUPU?

Nástup politické demokracie na konci 19. a na počátku 20. století vyvolal v celém socialistickém hnutí vlnu optimismu, která se promítla například do předpovědi fabiánů o „nevyhnutelnosti pozvolného postupu“. Tvrzení, že vítězství socialismu je nevyhnutelné, nebylo žádnou novinkou. Marx například předpověděl zákonité svržení kapitalistické společnosti v proletářské revoluci. Ovšem zatímco podle Marxe byly hybnou silou dějin třídní konflikty, evoluční socialisté zdůrazňovali logiku demokratického procesu.

Jejich optimismus se zakládal na několika předpokladech. Za prvé, postupné rozšiřování volebního práva povede nakonec k všeobecnému volebnímu právu pro všechny dospělé, a tudíž i k politické rovnosti. Za druhé, politická rovnost působí v zájmu většiny, která rozhoduje o výsledku voleb. Podle socialistů tedy politická demokracie vkládá moc do rukou dělnické třídy jako daleko nejpočetnější třídy všech industriálních společností. Za třetí, za přirozený „domov“ dělnické třídy je považován socialismus. Kapitalismus je systémem třídního vykořisťování a utiskování dělníci budou tedy přirozeně podporovat socialistické strany, které jim nabízejí sociální spravedlnost a osvobození. Volební úspěch socialistických stran je tak zaručen z titulu početní síly pracujících mas. Za čtvrté, jakmile budou u moci, budou moci socialistické strany od základu měnit společnost pomocí sociálních reforem. Politická demokracie tak neotevřívá jen možnost pokojného přechodu k socialismu, ale současně činí tento proces nevyhnutelným. Po politické rovnosti musí urychleně následovat sociální rovnost.

Tyto optimistické předpovědi však realita nepotvrdila. Někteří teoretici dokonce tvrdí, že demokratický socialismus obsahuje vnitřní rozpor: aby mohl úspěšně reagovat na požadavky voličů, museli socialisté revivovat neboli „rozředit“ své ideologické přesvědčení. Až na Severní Ameriku byly socialistické strany čas od času u moci v podstatě ve všech liberálních demokraciích. Moc ovšem neměly v žádném případě zaručenou. V tomto ohledu byla nejúspěšnější švédská Sociálnědemokratická

dělnická strana (SAP), která byla ve vládě sama, nebo jako hegemon v koalici od roku 1951, s výjimkou let 1976–1982. Nadpoloviční většinu hlasů ovšem dostala jen v roce 1968. Největší volební úspěch pro britskou Labouristickou stranu přišel v roce 1951, kdy dostala 49 procent hlasů, a tento výsledek vyrovnala v roce 1982 i Španělská socialistická dělnická strana. Německá SPD v roce 1972 dostala 46 procent a společná socialisticko-komunistická kandidátka v italských volbách v roce 1976 dostala podporu 44 procent voličů. Kromě toho, i když tyto strany bezpochyby prováděly významné sociální reformy zejména v oblasti sociální péče, zcela jistě se nepouštěly do fundamentální transformace společnosti. Kapitalismus byl přinejlepším reformován, nikoli však likvidován.

Demokratický socialismus narazil v praxi na řadu problémů, s nimiž jeho zakladatelé nepočítali. Za prvé, tvoří ještě dělnická třída většinu voličstva ve vyspělých industriálních společnostech? Socialistické strany se ve volbách tradičně zaměřují na manuální městské pracující vrstvy, tj. na „lidský materiál“ kapitalistických firem. Novodobý kapitalismus je ovšem stále více technologický, vyžaduje kvalifikovanou pracovní sílu, která se zabývá spíše technickými než manuálními úkoly. Ivor Crewe zhodnotil situaci ve Velké Británii a odlišil tenčící se řady „tradiční dělnické třídy“ zejména v těžkém průmyslu a rostoucí „novou dělnickou třídu“, což jsou kvalifikovaní dělníci, obvykle lépe placení a pracující v expanzivním lehkém průmyslu, ve službách nebo ve „vycházejících“ odvětvích. Heath, Jowell a Curtice definovali v knize *Jak hlasuje Británie* (1984) „dělnickou třídu“ jako manuální pracující, kteří neplní dohlížecí funkce. Vypočetli, že v roce 1983 tvořila dělnická třída jenom 34 procent britských voličů. Jestliže už tedy podpora dělnické třídy nezajišťuje socialistickým stranám většinu ve volbách, musejí se buď obracet na další sociální vrstvy a skupiny, nebo by se měly jako koaliční partner podělit o moc se stranami středních vrstev. Obě tyto možnosti od socialistických stran vyžadují, aby změnily svou ideologickou orientaci tak, že se budou obracet i na voliče, kteří se o socialismus zajímají málo nebo vůbec ne, nebo aby spolupracovaly se stranami, které usilují o udržení kapitalismu.

Dále, je dělnická třída ve své podstatě socialistická, je socialismus v zájmu dělnické třídy? Socialistické strany musely dát za pravdu, že kapitalismus je schopen „dodávat zboží“, zejména během „dlouhé konjunktury“ po 2. světové válce, která všem vrstvám a třídám západních společností přinesla materiální blahobyt. Socialistické strany, které kdysi hlásaly fundamentální změnu, změnily v 50. letech svou politiku ve snaze

udržet si přitažlivost pro stále bohatší dělnickou třídu. Na sjezdu v Bad Godesbergu v roce 1959 se například německá SPD oficiálně vzdala svého cíle v podobě společenského vlastnictví a přijala tržní přístup k ekonomice. Ve Velké Británii se Hugh Gaitskell a vedení Labouristické strany neúspěšně pokusili zrušit článek IV stanov strany, který zavazoval stranu k provedení rozsáhlé nacionalizace. V roce 1987, po třech volebních porážkách, Labouristická strana komplexně přehodnotila svou politiku a položila důraz spíše na trh než na „společenské vlastnictví“.

Levicoví socialisté neméně odmítají připustit, že dělnická třída hodila fundamentalistický socialismus přes palubu. Podle nich byla dělnická třída spíše zbavena možnosti dělat vlastní politické úsudky, které by odpovídaly jejím zájmům. Podle marxistů je například kapitalismus udržován pomocí ideologické manipulace. „V každé době byly dominantními ideje vládnoucí třídy,“ napsal Marx.⁴ „Buržoazní ideologie“ prostupuje společností a brání dělnické třídě uvědomit si realitu vykořisťování. Lenin tvrdil, že bez vedoucí úlohy revoluční strany bude dělnická třída schopna dojít jen k „tradeunionistickému uvědomění“, tj. k touze po zlepšení materiálních podmínek v rámci kapitalistického řádu, nikoli však k plnému revolučnímu „třídnímu uvědomění“. Italský marxista Gramsci podtrhl, že buržoazie je hegemonem v kapitalismu nejen díky své ekonomické síle a moci, ale i díky „ideologické hegemonii“. Mnoho kritiky se sneslo i na úlohu sdělovacích prostředků v kapitalistických zemích, které jsou obvykle nezávislé na vládě. Socialisté prostě odmítají uznat, že jsou přitom politicky nestranné. V práci *Argumenty pro demokracii* (1981) například Tony Benn napsal, že sdělovací prostředky ve Velké Británii a v dalších kapitalistických zemích jsou zaujaté antisocialisticky většinou z toho důvodu, že je vlastní malá skupinka vlivných bohatých jedinců nebo velké nadnárodní společnosti.

A nakonec, jsou socialistické strany s to realizovat sociální reformy v případě, že budou zvoleny? Socialistické strany vytvořily jednobarevné vlády v mnoha západních zemích: ve Velké Británii, ve Francii, ve Švédsku, v Austrálii, na Novém Zélandu atd. Jakmile se ocitly u moci, narazily na dobře opevněné zájmy a kruhy ve státě a společnosti. Karl Kautsky v roce 1902 tvrdil, že „kapitalistická třída vládne, ale neřídí, spokojí se pouze s řízením vlády“. Zvolené vlády působí v rámci toho, co Miliand nazýval „státním zřízením“ – tj. správa, soudy, policie a armáda –

⁴ Marx, K. and Engels, F.: *Selected Works*. London: Lawrence & Wishart 1968, s. 51.

ovšem personál státního aparátu se nevolí a pochází ze sociálních vrstev blízkých podnikatelským kruhům. V těchto skupinách se promítá třídní zaujatost. Jsou schopny zablokovat nebo aspoň zmírnit radikální politiku socialistů. Zvolené vlády, ať už inklinují k jakékoli ideologii, musejí navíc počítat s mocí velkého byznysu, tj. velkopodnikatelských kruhů, které zaměstnávají nejvíce lidí, investují největší částky do ekonomiky a kromě jiného ostatně štědře přispívají do stranických pokladen. Jinými slovy, demokratickým socialistickým stranám se sice podařilo vytvořit řádně zvolené vlády, ale přesto se zdá, že vyhrály pouze funkce bez nezbytné moci.

/4/ KOMUNISMUS

Termín „komunismus“ dělá v politických diskuzích zvláštní zmatek, protože se používá různým způsobem a v různém významu. Především označuje utopickou vizi budoucí společnosti tak, jak ji předpověděli Marx a Engels. Za druhé, označuje ideje a politiku komunistických stran údajně inspirovanou marxistickými principy, která ovšem vznikla mnoho let po Marxově smrti. Za třetí, používá se k pojmenování režimů, které zřídily komunistické strany po příchodu k moci, například v Sovětském svazu, ve východní Evropě, v Číně, na Kubě atd. V *Manifestu komunistické strany* (1848) shrnul Marx teorii komunismu do jediné věty: „Likvidace soukromého vlastnictví.“ Komunistická společnost je tedy beztřídní společností, v níž jsou výrobní prostředky v kolektivním vlastnictví. I když Marxovi se příliš nechtělo podrobně popisovat tuto budoucí společnost, zcela jednoznačně počítal s tím, že vytvoří takové podmínky, v nichž lidé dosáhnou úplného osvobození: bohatství se bude využívat ku prospěchu všech, a ne k zisku několika málo jedinců, a jedinci budou moci realizovat své nadání a vlohy prostřednictvím neodcizené práce. Navíc nebudou existovat třídní antagonismy, a stát tudíž přijde o svou hlavní funkci, tj. o třídní útlak, a „odumře“, což umožní lidem, aby si své záležitosti spravovali racionálně a kooperativně.

Marx tyto ideje rozpracoval na základě toho, čemu Engels říkal „materialistické pojetí dějin“. Marxovy spisy jsou materialistické v tom smyslu, že podle něj je lidskou společností možné pochopit jen ve světle dialektického vztahu mezi lidstvem a materiálním světem. Lidé jsou pro-

duktivní a tvořivě bytosti a formují si svůj svět, ale přitom se sami mění, rozvíjejí své talenty, nadání a poznání. Podle Marxe je tedy možné vysvětlit dějiny a společnost jen z hlediska tzv. ekonomické „základny“, která determinuje právní a politickou „nadstavbu“. Dějiny podle něj probíhaly v několika fázích a pro každou byl charakteristický určitý „výrobní způsob“ neboli ekonomický systém, počínaje otroctvím přes feudalismus, kapitalismus a nakonec komunismus. Historické změny byly pokaždé výsledkem vnitřních rozporů, které jsou charakteristické pro všechny třídní společnosti. Dochází k nim tehdy, když se třídní zřízení, tj. „výrobní vztahy“, stanou překážkou dalšího rozvoje výrobních postupů a inovací, tj. „výrobních sil“, a tyto změny se projeví ve formě sociální revoluce, z níž vyrůstá nový výrobní způsob.

Marx uznával, že za kapitalismu došlo ve srovnání s feudalismem k pozoruhodnému růstu výrobních kapacit a možností, ovšem předpověděl, že i kapitalismus, tak jako všechny třídní společnosti, je předurčen k zániku a že bude nakonec svržen proletářskou revolucí. Až po vytvoření beztřídní komunistické společnosti bude možné využívat materiální bohatství racionálně a ku prospěchu všeho lidstva, a tím skončí, řečeno Marxovými slovy, „prehistorie člověka“. Po Marxově smrti šířil tyto ideje v populárnější formě jeho celoživotní spolupracovník Engels v rámci rychle rostoucího sociálnědemokratického hnutí. Někteří učenci ovšem tvrdí, že Engels marxismus zjednodušil a snad i překroutil a udělal z něj mechanistickou až deterministickou filozofii, která si činila nárok na to, že odhalila univerzální „zákony“ přírody, dějin a lidského myšlení. Ruský marxista Plechanov nazval tuto filozofii „dialektickým materialismem“, který se později stal základem sovětských přírodních i společenských věd, a tudíž i základním kamenem ortodoxního marxismu.

Komunistické strany, které vznikly v 20. století, byly nepochybně založeny na teoriích a názorech Marxe a Engelse, nicméně byly nuceny přizpůsobovat tyto ideje i svému cíli, tj. získání a udržení politické moci. Přitom byl klasický marxismus značně zrevidován a rozšířen o nové myšlenky. Když se navíc komunistické strany dostaly k moci, nestalo se tak, jak předvídal Marx, v rozvinutých kapitalistických zemích západní Evropy, nýbrž v zaostalých a převážně agrárních zemích, jako bylo Rusko a Čína. Na formování výsledných komunistických režimů se tak podílely stejnou mírou historické podmínky a praktické faktory i ideologický model. Komunistická vláda se tak v 20. století v nejednom případě značně vzdálila od té utopické vize, kterou Marx vypracoval v 19. století.

/a/
BOLŠEVICKÝ MODEL

Obraz komunismu v 20. století kreslila hlavně ruská revoluce a její důsledky. Bolševická strana pod vedením V. I. Lenina uchopila moc při převratu v říjnu 1917 a následujícího roku přijala název „komunistická strana“. Vůdci bolševiků jako vůbec první úspěšní komunističtí revolucionáři se těšili v komunistickém hnutí nezpochybnitelné autoritě, alespoň do 50. let. Komunistické strany celého světa akceptovaly ideologické vedení Moskvy a vstoupily do Komunistické internacionály neboli „Kominterny“ založené v roce 1919. Další komunistické režimy, např. ve východní Evropě po roce 1945, v Číně po roce 1949 a na Kubě po roce 1959, byly cílevědomě modelovány podle vzoru Sovětského svazu. Sovětský svaz se tak stal základním modelem komunistické vlády a ideje marxismu-leninismu se staly vládnoucí ideologií komunistického světa.

Bolševický model komunismu ovšem zdaleka neodpovídal konkrétním historickým podmínkám Ruska v roce 1917. Především proto, že Rusko bylo hospodářsky zaostalé, drtivá většina Rusů žila z půdy a městský proletariát byl málo početný a málo kvalifikovaný. Ortodoxní marxisté, mezi nimi například členové menševické strany, byli vlastně toho názoru, že se Rusko nachází ve feudální etapě svého vývoje, že dozrává pro buržoazní revoluci, ovšem pro socialistickou revoluci je ještě na hony vzdálené. Vlastně až do doby, kdy Trocký v roce 1906 zformuloval svou teorii permanentní revoluce, nikdo v Rusku neuvažoval o bezprostřední perspektivě přechodu k socialismu. Podle Trockého byl vývoj Ruska „nerovnoměrný“ a jeho buržoazie nebyla dosti silná k tomu, aby mohla zřídit stabilní kapitalistickou společnost. Buržoazní etapu vývoje je proto možné zkrátit a Rusko může okamžitě přejít od kapitalistické k socialistické revoluci pod vedením sice malého, ale silného proletariátu. Za druhé, politický život v Rusku byl přidružen autokratickým represivním carským režimem, který své oponenty vyháněl do vyhnanství, nebo je nutil k tomu, aby se organizovali do konspiračních skupin s tuhou disciplínou, a tak se vyhnutí zatčení a vězení. A za třetí, jakmile byli u moci, museli bolševici čelit vnitřním a vnějším nepřátelům. „Bílé“ armády věrné carovi vedly občanskou válku až do roku 1921 a pomáhaly jim zahraniční jednotky z Velké Británie, Francie, USA a Japonska. Mladý komunistický režim si proto zvykl na používání donucovacích prostředků při udržování politické stability a při obraně před „třídním nepřítelem“. Proletářský stát ani zdaleka „neodumíral“, jak předvídal Marx,

ale naopak byl nucen pod tlakem ekonomické zaostalosti a politické nestability stále více se centralizovat a posilovat.

Podobu sovětskému komunismu vtiskli i první dva vůdci bolševické strany – Lenin a Stalin. Lenin byl politickým vůdcem i velkým politickým myslitelem. V leninismu se promítá hlavní Leninův zájem, tj. jak vybojovat moc a jak ustavit komunistickou vládu. Lenin zůstal věrný ideji revoluce a parlamentní politika byla pro něj pouze buržoazním podvodem, jehož cílem bylo obelhat proletariát, který si měl myslet, že se politická moc získává přes volební schránky. V souladu s Leninovým nabádáním k „rozbití státu“ se moc měla uchopit v ozbrojeném povstání. Lenin zdůrazňoval i potřebu přechodného období mezi proletářskou revolucí a „plně rozvinutým komunismem“, které nazýval diktatura proletariátu. Revoluce se musí bránit proti eventuální kontrarevoluci „třídních nepřátel“, tj. svržené buržoazie, která by chtěla obnovit kapitalismus. Stát proto nezačne „odumírat“ hned po revoluci. Na místě buržoazního státu je třeba vybudovat „proletářský“ neboli „dělnický“ stát, a ten musí existovat až do té doby, než úplně zmizí třídy.

Nejvýznamnější a neobjevnější Leninovou ideou byla myšlenka o potřebě a nutnosti politické strany nového typu, revoluční strany neboli avantgardní strany. Na rozdíl od Marxe se Lenin nedomníval, že revoluční třídní uvědomění vznikne u proletariátu živelně a spontánně. Dělnická třída byla klamána buržoazními idejemi a názory. Dělníci, kterým chybějí znalosti marxistické analýzy, si neuvědomují, že jejich skutečným nepřítelem je samotný kapitalistický řád, a místo toho se snaží zlepšovat své životní a pracovní podmínky v rámci kapitalismu vznášením takových požadavků, jako jsou vyšší mzdy, kratší pracovní doba a bezpečnější pracovní podmínky. Lenin psal, že jen „revoluční strana“ je s to vést proletariát od „tradeunionistického uvědomění“ k revolučnímu třídnímu uvědomění. Tato strana by se měla skládat z oddaných profesionálních revolucionářů. Svůj nárok na vedoucí úlohu zakládá na svém ideologickém poznání, na pochopení marxistické teorie, kterou Lenin považoval za vědecké vysvětlení společenského a historického vývoje. Strana by tedy měla vystupovat jako „avantgarda proletariátu“, protože vyzbrojena marxismem je s to pochopit skutečné zájmy proletariátu a protože bude plně oddána věci probuzení revolučního potenciálu proletářské třídy.

Nakonec Lenin navrhoval, aby byla strana organizována podle principu demokratického centralismu. Struktura strany by měla být hierarchická a měla by propojovat základní organizace s nejvyššími stranickými orgány, tj. s ústředním výborem a politbyrem. Vnitrostranická „de-

mokracie“ vyžaduje, aby se na každé úrovni stranické pyramidy mohlo svobodně diskutovat, aby se mohly předkládat doporučení vyšším orgánům a aby nižší orgány volily své delegáty do vyšších orgánů. „Centralizace“ ovšem znamenala, že se menšina musí podřídit názoru většiny a že nižší orgány musejí plnit rozhodnutí přijaté vyššími orgány. V revoluční straně musí vládnout přísná disciplína a centralizovaná organizační struktura, jinak nebude moci poskytovat proletariátu potřebné ideologické vedení. Lenin byl přesvědčen, že pomocí demokratického centralismu lze dosáhnout jak „svobodné diskuze, tak akční jednoty“.

Boľševici uchopili moc v roce 1917 jako avantgardní strana, a tedy ve jménu proletariátu. Jestliže boľševická strana vystupovala v zájmu dělnické třídy, logicky z toho vyplývalo, že opoziční strany musely reprezentovat zájmy tříd, které byly proletariátu nepřátelské, konkrétně pak buržoazie. Diktatura proletariátu obnášela to, že se revoluce musí bránit proti svým třídním nepřítelům, což v praxi znamenalo zákaz všech stran kromě komunistické. V roce 1920 byla v Rusku už jenom jedna strana. Z leninské teorie tedy vyplývá existence monopolní strany, která jako jediná může tvrdit, že vyjadřuje zájmy proletariátu a že vede revoluci směrem k jejímu konečnému cíli, tj. k „vybudování komunismu“. Kromě toho musí strana i vládnout. Jako zdroj politické autority v rámci komunistického státu musí být komunistická strana „vedoucí a řídicí silou“ ve vládě a ve všech ostatních institucích. Ortodoxní komunistické státy, které byly vymodelovány podle principů marxismu-leninismu, daly proto svým vládnoucím komunistickým stranám do rukou jak politickou moc, tak monopol na ideologický rozum.

Neméně hluboký vliv mělo na sovětský komunismus panování Josefa Stalina, který vyhrál vnitrostranický boj o moc po Leninově smrti v roce 1924. Stalinova „druhá revoluce“ v 30. letech měla na Sovětský svaz vlastně hlubší dopad než samotná Říjnová revoluce. Na rozdíl od Lenina nebyl Stalin žádným velkým politickým teoretikem. Ideologii obohatil zejména doktrínou „socialismus v jedné zemi“, kterou vyhlásil v roce 1924 a která říkala, že Sovětský svaz úspěšně vybuduje socialismus, aniž by k tomu potřeboval mezinárodní revoluci. Tím se Stalin distancoval od Trockého, který se nadále věrně držel internacionalismu. Když upevnil svou moc, dal se Stalin na cestu dramatických hospodářských a politických otřesů a začal s vyhlášením Prvního pětiletého plánu v roce 1928. Za Leninovy Nové ekonomické politiky vyhlášené v roce 1921 vznikla v Sovětském svazu smíšená ekonomika, kde zemědělství a malý průmysl zůstaly v soukromých rukou, zatímco stát řídil jen tzv. „strategicky důležitá odvětví hospodářství“. Stalinovy pětiletky ovšem

přinesly rychlou industrializaci a stejně rychlou likvidaci soukromého podnikání. Po roce 1929 se kolektivizovalo i zemědělství, přičemž bylo sovětské rolnictvo přinuceno, za cenu doslova milionů životů, vzdát se půdy a vstoupit do kolchozů. Ekonomický stalinismus tak na sebe vzal podobu státního kolektivismu neboli „státního socialismu“. Kapitalistický trh přestal úplně existovat a byl nahrazen systémem centrálního plánování, jemuž vévodil Státní plánovací výbor neboli „Gosplan“ a několik gigantických ekonomických ministerstev se sídlem v Moskvě.

„Druhou revoluci“ doprovázely i velké politické změny. Aby si zajistil moc, využil Stalin své funkce generálního tajemníka komunistické strany a zařídil jmenování svých přívrženců do důležitých funkcí ve stranickém aparátu. Straničtí funkcionáři se nevolili zdola, ale byli jmenováni shora způsobem, jemuž se říkalo „nomenklatura“. Demokratický centralismus byl stále méně demokratickým a stále více centralistickým, a to vedlo k situaci, kdy stranický funkcionář získával na své úrovni neomezenou moc z toho titulu, že měl pod palcem povyšování a rozmísťování „svých“ kádrů. V 30. letech toho Stalin využil k čistkám, které prováděla tajná policie NKVD a během nichž byl odstraněn každý, na koho padlo podezření z neloajlnosti či kritického vztahu. Počet členů komunistické strany se snížil téměř o polovinu, o život přišlo přes milion lidí, mezi nimi všichni žijící členové Leninova politbyra, a další miliony byly uvězněny v pracovních táborech zvaných *gulagy*. Politický stalinismus byl tedy formou totalitní diktatury, která využívala monolitickou vládnoucí stranu a která pomocí teroru likvidovala veškerou diskuzi či kritiku. To se prakticky rovnalo občanské válce vedené proti samotné straně. O charakteru tohoto režimu pojednáva podrobněji 6. kapitola v souvislosti s totalitou.

/b/
MONOLIT PRASKÁ

Až do Stalinovy smrti v roce 1953 si sovětský komunismus zachoval v komunistickém hnutí téměř nezpochybnitelnou autoritu. Sovětskému svazu se podařilo dostat mezi největší průmyslové velmoci světa, pomohl porazit fašismus v 2. světové válce a po vzniku komunistických vlád ve východní Evropě a v Číně se jeho vliv dále rozšiřoval. Hlavním kritikem sovětského komunismu byl v tomto období Lev Trockij. Navzdory tomu, že Trockij stál v čele boľševického převratu v roce 1917 a velel Rudé armádě, v mocenském boji v 20. letech jej Stalin porazil,

v roce 1929 vypověděl ze Sovětského svazu a nakonec na něj v roce 1940 poslal atentátníky. V 30. letech Trockij psal, že Sovětský svaz je nemocen „byrokratickou degenerací“ a vyzýval k politické revoluci, která je nezbytná k svržení politické vrstvy státních byrokratů a k návratu Sovětského svazu na socialistickou cestu. Založil sice Čtvrtou internacionálu, která se měla stát opozicí vůči Komunistické internacionále vedené Sověty, ale i tak zůstal vyhnancem v komunistickém hnutí a jeho ideje měly ještě dlouho po jeho smrti jen slabý vliv.

Stalinovou smrtí se uvolnila stavidla a začal se pozvolný proces zpochybnování a kritiky jak uvnitř Sovětského svazu, tak v zahraničí. Stalinův nástupce Chruščov pronesl v roce 1956 na XX. sjezdu KSSS „tajný projev“, v němž vyjmenoval „Stalinovy zločiny“ a tvrdil, že Stalin si vybudoval „kult osobnosti“ a že byl osobně odpovědný za brutalitu a utrpení 30. let. Chruščovova obvinění šokovala komunistické hnutí, které považovalo Stalina za ideového dědice Lenina a Marxe. V Sovětském svazu začalo období destalinizace, která se projevila v „kulturním tání“ a v nesmělém pokusu o decentralizaci ekonomické moci. Sovětský vpád do Maďarska v roce 1956 vedl k první vlně kritiky Moskvy ze strany západních komunistických stran. V roce 1958 vyhlásil Mao Ce-tung v Číně tzv. „Velký skok vpřed“, vynutil si větší nezávislost na Moskvě, a to nakonec v roce 1960 vedlo k rozkolu a k formálnímu přerušení vztahů se Sovětským svazem. S tím, jak praskal monolit komunistického hnutí, objevovaly se na východě a západě i jiné koncepce socialismu.

V 70. letech získaly větší nezávislost západní komunistické strany, které se do té doby podřizovaly ideologickému vedení Moskvy, a začaly kráčet po vlastní eurokomunistické cestě. Roztržku s Moskvou vyvolaly dva faktory. Za prvé, po svržení Chruščova v roce 1964 rostl nesouhlas se zahraniční i vnitřní politikou Sovětského svazu, který za Brežněva vstoupil do éry neostalinismu. Vážné problémy s loajalitou západních komunistických stran způsobila sovětská invaze do Československa v roce 1968, stejně jako pronásledování disidentů a omezování lidských práv, které se projevilo v zatčení a vyhnání Alexandra Solženicyna i v umlčování intelektuálů, mezi nimi Andreje Sacharova. Za druhé, v době ekonomického růstu a politické stability na Západě trpěla volební přitažlivost komunistických stran faktem, že se pořád považovaly za revoluční strany a že se uvědoměle podřizovaly Moskvě.

Jako první se začaly chovat samostatně italská, francouzská a španělská komunistická strana, které v roce 1977 odsouhlasily všeobecně formulovanou deklaraci principů eurokomunismu. Především přiznaly, že se komunismus musí smířit s národními tradicemi a kulturami, protože

ruské zkušenosti nebyly vždy relevantní v západoevropských podmínkách. Italská komunistická strana například chtěla, aby jí lidé přestali spojovat s ateismem. Základním principem eurokomunismu však bylo odmítnutí leninské ideje revoluce a přijetí teze o postupném pokojném přechodu k socialismu. Západní komunistické strany se tak staly parlamentními stranami, které zachovávaly věrnost ústavní a volební metodě politického boje. Jakmile eurokomunisté přijali myšlenku, že moc lze získat jen prostřednictvím volební urny, revidovali tím leninskou ideu o tom, že stát je pouze nástrojem třídního panství, a řekly tím, že stát může být alespoň „relativně autonomní“ na třídách a že všechny třídy, včetně proletariátu, mohou na stát vyvíjet vliv. Eurokomunistické strany kromě toho přehodnotily ideu avantgardní strany. Přestaly se považovat za jediného představitele dělnické třídy a daly tím najevo, že jsou připraveny uzavírat spojenectví s dalšími stranami. Italská komunistická strana například krátkou dobu sdílela moc s křesťanskými demokraty v letech 1977–1978 („historický kompromis“) a francouzští komunističtí ministři seděli v letech 1981–1984 v socialistické vládě.

Eurokomunisté nakonec zavrhl i ideu diktatury proletariátu. Jestliže lze politickou moc získat jen v soutěživých volbách, musí se stejným způsobem i udržovat. Eurokomunistické strany tak akceptují princip politického pluralismu a nechovají žádné ambice na ustavení komunistické vlády jedné strany. Eurokomunistické principy se tak zásadně rozešly s ortodoxním marxismem-leninismem a politická praxe evropských komunistických stran je od té doby v mnoha ohledech nerozeznatelná od politických postupů sociálnědemokratických stran. Události roku 1989 tento revizionistický proces značně urychlily. Italská komunistická strana například oficiálně přijala v roce 1989 sociálnědemokratický program a v roce 1990 vypustila slovo „komunistická“ i ze svého názvu, v čemž ji brzo následovaly další komunistické strany.

Reformních idejí se chopily i některé komunistické státy. V průběhu „Pražského jara“ 1968 se například pokusil vedoucí činitel československých komunistů Alexander Dubček o experiment, který nazval „socialismus s lidskou tváří“. Byly obnoveny občanské a politické svobody, tajné policii byly stanoveny mantinely a objevily se první náznaky pluralitního politického systému. Celý experiment ovšem náhle skončil invazí armád Varšavské smlouvy v srpnu 1968, která vedla k odstranění Dubčeka a k renezanci ortodoxního marxismu-leninismu. Dalším příkladem byla Jugoslávie, která nikdy úplně nepřevzala stalinský systém centrálního plánování. Více než 85 procent zemědělské půdy v Jugoslávii bylo v soukromém vlastnictví a její průmysl pracoval podle principu

dělnické samosprávy. V rámci tzv. „Nového hospodářského mechanismu“ se v roce 1968 začalo s ekonomickou decentralizací i v Maďarsku. Jugoslávské a maďarské reformy vytvořily alternativní model ekonomického vývoje, který byl jiný než centrální plánování sovětského typu a jemuž se běžně říká tržní socialismus. Podstatou tohoto modelu je snaha využít výhod trhu: efektivitu, výkonnosti, konkurence, reaktivitu, aniž by se znovu zavádělo soukromé vlastnictví nebo kapitalistické třídní zřízení. Taková ekonomika zůstává „socialistickou“, protože v ní není trh pracovních sil a dominantní silou hospodářství jsou družstva pracujících – ta ovšem působí v prostředí konkurenčního trhu.

/c/
SMRT KOMUNISMU?

Rok 1989 označuje předěl v dějinách komunismu. Vlna lidových demonstrací, které začaly v dubnu demokratickým studentským hnutím v Číně, zaútočila na komunistické vlády po celém světě. Červnové demonstrace na Náměstí nebeského klidu byly sice brutálně potlačeny, nicméně na podzim a v zimě 1989 se v celé východní Evropě komunistické režimy zhroutil. Berlínská zeď byla proražena 10. listopadu a do konce roku byla stržena „železná opona“, která od roku 1945 rozdělovala Evropu na kapitalistický Západ a komunistický Východ. Proces vnitřních reforem se urychlil i tam, kde komunistická vláda přetrvala.

Tyto dramatické události umožnila změna v politickém vedení v Sovětském svazu, tj. po jmenování Michaila Gorbačova za generálního tajemníka KSSS v roce 1985. Gorbačov nebyl spokojen se stagnací a se slabou výkonností sovětské ekonomiky a zahájil proces radikálních reforem v souladu s ruskou tradicí „revoluce shora“. Stanovil si tři cíle: prvním a nejdůležitějším byla *perestrojka* neboli „přestavba“ ekonomiky, druhým byla *glasnost* neboli „otevřenost“, tj. svobodná politická diskuze, a třetím demokratizace čili širší účast mas na veřejném životě. Zpočátku navázaly Gorbačovovy reformy na destalinizaci, kterou v 50. letech zahájil Chruščov. Hospodářská reforma obnášela postupný přechod od centrálního plánování k „tržní socialistické“ ekonomice, podporu samosprávy v sovětských podnicích a povolení rozvoje družstevních a malých soukromých podniků. Politické reformy umožnily svobodnější diskusi uvnitř komunistické strany i otevřenější kritiku v rámci sovětské společnosti. Šlo tedy o návrat k tomu, čemu Gorbačov říkal „leninská demokracie“. Gorbačov uznal, že reforma vyžaduje i nový přístup k za-

hraniční politice, zejména snížení výdajů na armádu a nové vztahy se Západem. Odrazilo se to v nové smlouvě o snížení počtu strategických zbraní z roku 1987, která poprvé v dějinách snižovala jaderné arzenály supervelmocí. Když ve východní Evropě začaly nepokoje, Gorbačov odmítl zasáhnout stejným způsobem jako v roce 1956 a 1968 a smířil se s pádem komunistických vlád.

Pod tlakem rostoucí opozice uvnitř Sovětského svazu a prohlubujícího se hospodářského úpadku i vývoje ve východní Evropě vstoupil proces reforem v letech 1989–1990 do radikálnější a zřetelně liberální etapy. V druhé etapě reformy jsme byli svědky deleninizace. Komunistická strana Sovětského svazu se vzdala monopolu moci v březnu 1990 a akceptovala politický pluralismus a systém konkurenčních stran. Vznik nového sovětského parlamentu a prezidentského úřadu s výkonnými pravomocemi vytvořil možnost pokojného a demokratického svržení komunistické vlády. Sovětský svaz zavrhl i cíl v podobě tržního socialismu a rozhodl se budovat kapitalistickou ekonomiku západního typu. Gorbačovovy snahy o nalezení rovnováhy mezi požadavky radikálních reformátorů a obavami tvrdých stranických konzervativců selhaly v srpnu 1991, kdy jej vojenský převrat nakrátko odstavil od moci. Převrat znamená moment, od něhož přestaly být sovětské reformy „revolucí shora“ a začaly více připomínat lidové revoluce, které před dvěma roky změnily východní Evropu. Po porážce pokusu o převrat následovala rychlá dezintegrace centralizovaného sovětského státu a následnické republiky vyhlášovaly buď svou nezávislost na Moskvě, nebo (tak jako to udělaly pobaltské země) se formálně od Svazu odtrhly. Aparát komunistické moci byl demontován a byly učiněny i kroky vedoucí k rozpuštění komunistické strany, alespoň v její tradiční podobě. Nadále se nicméně pokračovalo v hlubokých ekonomických reformách a *perestrojka* vyvrátila nevykonný hospodářský systém rychleji, než stačila vytvořit nový.

Někteří teoretici, mezi nimi Francis Fukuyama, interpretovali tento vývoj jako „smrt marxismu-leninismu jako živoucí ideologie“ a jako vítězství západního liberalismu. Dokonce i marxistický historik Eric Hobsbawm přiznal, že „éra Říjnové revoluce“ skončila. Jiní ovšem interpretují tento vývoj nikoli jako porážku, nýbrž jako šanci pro socialismus. Michail Gorbačov nepřestává tvrdit, že marxistický socialismus má nepomíjivý význam a že je schopen si zachovat svou přitažlivost pro masy. Gorbačov vlastně tvrdí, že komunismus prožívá přechodné období a „demokratickou obnovu“. Tento názor vycházel z přesvědčení, že to, co se zhroutilo, nebyl samotný komunismus, nýbrž jen jedna konkrétní bolševická koncepce komunistické vlády. Jako ideologie je však komu-

nismus pružný a odolný a je s to přežít i odmítnutí stalinské a leninské podoby marxismu. I někteří socialisté ve východní Evropě se domnívají, že rok 1989 znamená spíše šanci než porážku, protože byla přervána vazba mezi socialismem a autoritářstvím. Pokoušeli se rozpracovat „třetí cestu“ mezi centrálním plánováním a volným trhem, která obyčejně vychází z modelu švédské sociální demokracie. Zkušenosti se státním socialismem sovětského typu ovšem vyvolaly odpor k samotné ideji socialismu. Když se ve východním Německu, v Maďarsku, v Polsku, v Československu a v některých sovětských republikách konaly volby, socialističtí a komunističtí kandidáti byli poraženi. Třebaže je ještě brzo na předpověď, jakou cestu sociálního vývoje si bývalé komunistické státy zvolí, je nepravděpodobné, alespoň v krátkodobém časovém horizontu, že by se shodovala s jakýmkoli modelem socialismu.

/5/ SOCIÁLNÍ DEMOKRACIE

Pojem „sociální demokracie“ byl a je vykládán velice různě. Ve svém původním významu byl spojován s ortodoxním marxismem a měl zvýraznit rozdíl mezi plytkými cíli politické demokracie a hlubšími cíli socialismu. Cílem politické demokracie bylo dát všem dospělým občanům rovný hlas ve volbách pomocí všeobecného volebního práva. Sociální demokracie však uplatnila princip rovnosti na společenskou realitu, a tedy i na vlastnictví výrobních prostředků. Ve svém původním významu tedy sociální demokracie znamenala oddanost myšlenke kolektivního vlastnictví výrobních prostředků a budování beztřídní společnosti. Když některé strany – například německá Sociálnědemokratická strana (SPD) v roce 1875 nebo Ruská sociálnědemokratická dělnická strana v roce 1898 – volily název „sociálnědemokratická“, dávaly tím najevo svou věrnost marxistickým doktrínám.

Tento pojem ovšem zanedlouho dostal dosti odlišný význam v důsledku parlamentní taktiky, k níž se přiklonila většina sociálnědemokratických stran a zejména největší z nich, SPD, vedená Karlem Kautským. Marx osobně podrobil kritice Gothajský program SPD přijatý v roce 1875, protože se v něm mluvilo o pokojném přechodu k socialismu. Po Říjnové revoluci následovali ti socialisté, kteří zůstali věrni principu re-

voluce, příkladu ruských bolševiků a přijali název „komunisté“, aby se odlišili od reformistických sociálnědemokratických stran.

K poslední změně významu pojmu „sociální demokracie“ došlo v důsledku revidování socialistických cílů samotnými sociálnědemokratickými stranami. Zejména západní sociální demokraté už neusilují o svržení kapitalismu, ale spíše o jeho reformování či „humanizaci“. Sociálnědemokratická tradice začala balancovat mezi tržní ekonomikou na jedné straně a státním intervencionismem na straně druhé. Přitom socialisté přehodnotili své základní principy a ve skutečnosti novým způsobem definovali i socialismus.

/a/ MORALISMUS

Teoretickým základem sociální demokracie se v 20. století stala nikoli vědecká analýza, ale spíše morální přesvědčení nebo náboženská víra. Marx a Engels nazývali své teorie „vědeckým socialismem“ a odmítli „utopický socialismus“ minulosti. Marxismus zakládá tvrzení o své vědeckosti na přesvědčení, že odhalil zákony sociálního a historického vývoje, že vítězství socialismu je nevyhnutelné ne proto, že ztělesňuje vyšší mravní vizi, nýbrž proto, že třídní boj pohání historii přes několik fází až ke konečnému vybudování beztřídní společnosti. Marxova vědecká metoda se opírala o „historický materialismus“, tj. o názor, že lidské myšlení a chování jsou determinovány a formovány ekonomickými životními podmínkami. Sociální demokraté nepřevzali materialistické a systematicky velice dobře uspořádané ideje Marxe a Engelse, ale spíše prosazují morální kritiku kapitalismu. Ve stručnosti jim jde o to, že socialismus je z hlediska morálního vyšší společností než kapitalismus, protože lidé jsou mravní bytosti, které k sobě vážou pouta lásky, soucitu a sympatie. Tyto ideje dávaly socialismu často zřetelný utopický charakter.

Morální vize, která staví do popředí etický socialismus, vychází z humanistických a náboženských principů. Na socialistické hnutí ve Francii, Velké Británii a v některých zemích britského Commonwealthu měly silnější vliv utopické ideje Fouriera, Owena a Williama Morrise než vědecké učení Karla Marxe. Socialismus čerpal v mnohém i z křesťanství. Ve Velké Británii například existuje stará tradice křesťanského socialismu, kterou ve svých pracích v 20. století vyjadřoval R. H. Tawney. Křesťanská morálka, která inspirovala britský socialismus, znamená vše-

lidské bratrství, úctu k lidem jako k dílu Božímu, která je ztělesněna v příkázání „Milovat budeš bližního svého jako sebe samého“. V knize *Zištná společnost* (1921) odsoudil Tawney neregulovaný kapitalismus, protože je hnán „hříchem mamonářství“ spíše než vírou ve „společnou lidskost“. V knize *Rovnost* (1931) odsoudil Tawney třídní zřízení ve Velké Británii jako „zvláště odporné křesťanům“, a vyzýval proto k podstatnému snížení sociálních rozdílů a sociální nerovnosti.

Tyto religiózní aspirace se projevily v idejích teologie osvobození, která ovlivnila mnoho katolických zemí rozvojového světa, zvláště v Latinské Americe. Po mnoha letech podpory represivních latinoamerických režimů vyhlásila konference římskokatolických biskupů v kolumbijském Medellinu v roce 1968 „preferenci chudým“. Náboženské funkce duchovenstva byly pojaty tak, že překračují rámec čistě duchovního a že se týkají i sociálního a politického boje obyčejných lidí. Navzdory odsouzení ze strany papeže Jana Pavla II. a Vatikánu se radikální kněží v mnoha latinskoamerických zemích zapojili do kampaní proti bídě a politickému útlaku a někdy podporovali i socialistické revoluční hnutí. Revoluční kněží například podporovali, a to občas i aktivně, sandinistickou revoluci v Nikaragui v roce 1979. Náboženství podobně inspirovalo i socialistické hnutí v převážně muslimských zemích severní Afriky, Středního východu a Asie. Islám hlásá principy sociální spravedlnosti, dobročinnosti a spolupráce a konkrétně zakazuje lichvářství a spekulaci za účelem zisku.

Tím, že zavrhla vědeckou analýzu a přijala morální či náboženské principy, oslabila sociální demokracie teoretické základy socialismu. Sociální demokracie se primárně zabývá představou spravedlivého rozdělení bohatství ve společnosti. Je to ztělesněno v základním principu sociální demokracie, tj. v principu sociální spravedlnosti (což znamená i větší rovnost), a promítá se to v takových hodnotách, jako je solidarita a soucit. Je ovšem velice těžké zjistit, co to přesně znamená v praxi. Jaká rovnost je například potřebná k „humanizaci“ kapitalismu a jaká je přijatelná rovnováha mezi veřejnou sociální péčí a vytvářením bohatství? V důsledku toho se sociální demokracie staví za širokou škálu názorů od levicového zápalu pro stále širší rovnost a kolektivní vlastnictví bohatství až po pravicovou víru v efektivitu trhu. To všechno způsobuje, že ji občas nelze rozeznat od moderního liberalismu a někdy se překrývá dokonce i s paternalistickým konzervatismem. Byly nicméně dělány pokusy o vytvoření teoretických základů sociální demokracie, které obvykle zahrnují nové prozkoumání samotného kapitalismu a novou definici socialistických cílů.

/b/
REVIZIONISMUS

Základním cílem socialismu jsou výrobní prostředky ve společném vlastnictví všech, které se tak mohou využívat k obecnému prospěchu. Vyžaduje to zrušení soukromého vlastnictví a uskutečnění toho, čemu Marx říkal „sociální revoluce“ neboli přechod od kapitalistického k socialistickému výrobnímu způsobu. Fundamentalistický socialismus vychází z přesvědčení, že kapitalismus je nereformovatelný, že je to systém třídního vykořisťování a útlaku, který zaslouží ne reformu, ale úplnou likvidaci.

Na přelomu století dospěli někteří socialisté k názoru, že se Marx ve své analýze mýlil. Nejsrozumitelnější teoretický výklad tohoto názoru lze najít v práci Eduarda Bernsteina *Předpoklady socialismu a úkoly sociální demokracie* (1899), kde je obsažena komplexní kritika Marxe a první velká revize marxistické analýzy. Bernsteinova analýza byla z větší části empirická. Odmítal historický materialismus jako Marxovu metodu analýzy, protože se Marxovy předpovědi nepotvrdily. Kapitalismus se ukázal jako stabilní a flexibilní a na konci 19. století svědčilo jen málo o tom, že Evropou pořád ještě obchází „strašidlo komunismu“, o němž Marx mluvil v *Komunistickém manifestu* (1848). Místo tvrzení, že se třídní rozpory prohlubují a rozdělují kapitalistickou společnost na „dvě velké třídy“ (buržoazii a proletariát), předložil Bernstein tezi, že kapitalismus je stále složitější a diferencovanější. Po vzniku akciových společností se rozšířilo vlastnictví bohatství ve společnosti, protože tyto společnosti vlastní ne jeden bohatý průmyslník, nýbrž velký počet akcionářů. Rozrostly se i řady středních vrstev, protože stále větší počet placených zaměstnanců, techniků, vládních úředníků a odborných pracovníků není ani kapitalisty, ani proletáři. Podle Bernsteina kapitalismus již nebyl systémem holého třídního útlaku. Kapitalismus bylo možné reformovat znárodněním velkých průmyslových odvětví a poskytováním právní ochrany a sociálních dávek dělnické třídě, což podle Bernsteina bylo možné dosáhnout pokojně a demokraticky.

I když západní socialistické strany nebyly vždy revizionistické z hlediska teorie, v praxi se revizionisticky chovaly, s úmyslem spíše „ochotit“ než svrhnout kapitalismus. V některých případech si zachovaly věrnost základním cílům, jak tomu bylo v případě britské Labouristické strany a její víry ve „společenské vlastnictví prostředků výroby, rozdělování a směny“, která je obsažena v článku IV jejich stanov. „Společenské vlastnictví“ se chápe jako nacionalizace výrobních prostředků

a nakonec i nahrazení kapitalistického trhu centrálně plánovacím systémem. Během 20. století se sociální demokraté vzdali principu plánování, protože uznali výkonnost a výhody kapitalistického trhu. Švédská sociálnědemokratická dělnická strana zavrhl plánování ve 30. letech a stejně postupovali západoněmečtí sociální demokraté na svém badgodesberském sjezdu v roce 1959, který přijal zásadu „konkurence tam, kde je možná – plánování tam, kde je nutné“. Ve Velké Británii skončil podobný revizionistický pokus na konci 50. let nezdarem, když sjezd Labouristické strany odmítl snahu Hughga Gaitskella o zrušení článku IV. Když byla ovšem Labouristická strana u moci, neprojevila příliš chuti k plošnému znárodňování.

Když sociální demokracie zavrhl plánování, zůstaly jí tři mírnější cíle. Za prvé, smíšená ekonomika, tj. koktejl veřejného a soukromého vlastnictví, což je něco mezi kapitalismem volného trhu a státním kolektivismem. Nacionalizace, tak jak ji hájí sociální demokraté, je vždy selektivní a týká se jen strategicky důležitých odvětví hospodářství neboli těch odvětví, která se považují za „přirozený monopol“. Labouristická vláda premiéra Attleeho znárodnila například v letech 1945–1951 veřejnoprosperšné služby, plynárny, elektrárny, těžbu uhlí, výrobu oceli, železnice atd., ovšem většinu britského průmyslu ponechala v soukromých rukou. Za druhé, sociální demokraté usilují o regulování neboli řízení kapitalistického hospodářství v zájmu udržení ekonomického růstu a nízké úrovně nezaměstnanosti. Po roce 1945 používala většina sociálnědemokratických stran Keynesovu ekonomickou teorii jako nástroj k dosažení řízeného kapitalismu. A za třetí, socialisty přitahuje myšlenka pečovatelského státu jako hlavního prostředku pro reformování či humanizaci kapitalismu. Sociální stát se chápe jako přerozdělovací mechanismus, který pomáhá podporovat sociální rovnost a likvidovat bídu. Kapitalismus tedy už není třeba svrhávat, pouze je třeba jej změnit tím, že se zavede pečovatelský neboli sociální kapitalismus.

O vytvoření teoretické základny sociálnědemokratické politiky a vlastně i o aktualizaci Bernsteina se pokusil Anthony Crosland v knize *Budoucnost socialismu* (1956). Crosland tvrdil, že se novodobý kapitalismus jen málo podobá tomu, o němž v 19. století přemýšlel Marx. Croslanda ovlivnily ideje Jamese Burnhama, který v práci *Manažerská revoluce* (1941) napsal, že namísto staré třídy kapitalistů nastoupila nová třída manažerů, odborníků a technokratů, která ovládla všechny vyspělé industriální společnosti, jak kapitalistické, tak komunistické. Podle Croslanda se vlastnictví společenského bohatství vymklo kontrole. Zatímco akcionáři jako vlastníci podniků se zajímají hlavně o zisk, placení ma-

nažeři, kteří přijímají operativní rutinní rozhodnutí, mají širší cíle, mezi něž patří i zachování harmonie v zaměstnaneckých a pracovních vztazích a stejně tak veřejná reputace jejich společnosti. Marxismus se tak stal irelevantní. Jestliže totiž na kapitalismus není možné pohlížet jako na systém třídního vykořisťování, pak jsou takové fundamentalistické cíle, jako je znárodňování a plánování, prostě zastaralé. Jako socialista však zůstal Crosland věrný zásadě sociální spravedlnosti, kterou chápal jako rovnoměrnější rozdělování bohatství. Není však třeba mít bohatství ve společenském vlastnictví, protože prostřednictvím progresivních daní a sociálního státu je lze přerozdělit. Pečovatelský stát zvýší životní úroveň chudých a nejzranitelnějších vrstev společnosti a progresivní daně zajistí, že silné a prosperující vrstvy ponесou břemeno širší sociální péče. A na závěr, Crosland si uvědomoval, že ekonomický růst hraje při budování socialismu zásadní roli. Prosperující ekonomika je nezbytně nutná pro daňové příjmy, z nichž by se financovaly štedřejší sociální výdaje, a kromě toho budou bohatí lidé ochotni financovat potřebné lidi jen tehdy, když bude jejich životní úroveň zaručena ekonomickým růstem.

Proces revizionismu pokračoval i v 80. letech. Ve Velké Británii se socialistické hnutí pokusilo vyrovnat se třemi po sobě následujícími vítězstvími Thatcherové ve volbách tím, že prosazovalo osobní svobodu a že se distancovalo od etatistické představy o nacionalizaci, byrokracii a plánování. V knize *Socialismus a svoboda* (1984) definoval Bryan Gould socialistické cíle spíše jako rovnost moci než rovnost majetkovou. Zbavil tím socialismus nutnosti a potřeby rozšiřovat veřejné vlastnictví a nahradil je touhou po rozšíření individuální účasti na ekonomickém a politickém životě. Roy Hattersley zaútočil v knize *Volte svobodu* (1987) na ideu negativní svobody, která vystavuje jedince na milost či nemilost trhu, a obhajoval socialistickou zásadu pozitivní svobody ve smyslu osvobození od bídy a nevědomosti, které umožní efektivně řízený a přiměřeně financovaný sociální stát. S pokračujícím procesem revizionismu je však stále obtížnější odlišit socialismus od moderního liberálního, z něhož sociální demokraté čerpají stále více idejí.

/c/

KRIZE

SOCIÁLNÍ DEMOKRACIE

Zatímco fundamentalistický socialismus má jasný a přesně definovaný cíl – svržení kapitalismu –, revizionistický cíl v podobě reformování ka-

pitalismu je mnohem mlhavější. Všichni sociální demokraté uznávají, že kapitalismus je třeba změnit v souladu se zásadou sociální spravedlnosti, ale mají velice odlišné názory na to, jak to udělat, a dokonce i na to, jak definovat „sociální spravedlnost“. Jaká by například měla být rovnováha nebo poměr mezi veřejným a soukromým vlastnictvím ve smíšené ekonomice – která odvětví by se měla znárodnit, a která ponechat v soukromých rukou? Jak dalece lze rozšiřovat sociální pečovatelský stát, než se rostoucí daňové břemeno stane překážkou ekonomického růstu? Měly by socialistické vlády souhlasit s mzdovými požadavky špatně placených dělníků, když by to hrozilo odstartováním inflace?

V základech sociální demokracie spočívá rozpor mezi její oddaností myšlence ekonomické výkonnosti i myšlence rovnosti. Během „dlouhé konjunktury“ poválečného období nemuseli sociální demokraté tomuto rozporu čelit, protože dlouhodobý růst, nízká nezaměstnanost a nízká inflace zvyšovaly životní úroveň všech sociálních skupin a pomáhaly financovat štedřejší sociální politiku. Jak ovšem předpověděl Crosland, hospodářský pokles v 70. a 80. letech vytvořil uvnitř sociální demokracie napětí a polarizaci socialistického hnutí na jasně definované pravicové a levicové křídlo. Hospodářská deprese uspíšila „finanční krizi sociálního státu“ a rostoucí nezaměstnanost zvýšila poptávku po sociální podpoře. Současně se však ztenčily příjmy z daní, a tím i možnosti sociálních výdajů, protože práci mělo méně lidí a podniky měly nižší zisky. Bylo třeba zodpovědět velice těžké otázky: mají se snad sociální demokraté pokoušet o obnovení výkonnosti ekonomiky pomocí trhu, což by znamenalo snížit inflaci a daňové zatížení, nebo by měli bránit chudé a hůře placené vrstvy tím, že zachovají či dokonce zvýší sociální výdaje?

Polarizace vedla k hlubokým rozporům. Nikde jinde nebyly tak patrné jako ve Velké Británii, kde v roce 1981 došlo k rozkolu Labouristické strany a k založení Sociálnědemokratické strany (SDP). Labouristé získali moc v roce 1974 s manifestem, který je zavazoval k „zásadní a nezvratné změně mocenské a majetkové rovnováhy ve prospěch pracujícího lidu“, avšak když stála v roce 1976 Callaghanova vláda před vysokou inflací a stoupající nezaměstnaností, otočila se o 180 stupňů a snížila výdaje státního rozpočtu hlavně v oblasti zdravotnictví a školství. Po porážce labouristů ve volbách v roce 1979 získala rozhodující pozice v Labouristické straně levice, která zavázala stranu, aby požadovala vystoupení z Evropských společenství a jednostranné jaderné odzbrojení. Byla zreorganizována i výstavba strany tak, aby donutila vedení a poslance skládat účty stranickým aktivistům v naději, že to zabrání příštím la-

bouristickým vládám „vyprodávat“ socialismus. Uspíšilo to i založení SDP vedené tzv. „gangem čtyř“, tj. Royem Jenkinsem, Davidem Owenem, Shirley Williamsovou a Billem Rodgersem. SDP se prohlašuje za dědice revizionistických tradic krácející ve stopách Tawneyho a Croslanda a o Labouristické straně říká, že ji „unesli“ Tony Benn a další levičáci, kteří pořád chovají fundamentalistické přesvědčení.

Pravicová sociální demokracie se začala podobat modernímu liberalismu jako vejce vejci a tato skutečnost se odrazila i v rychlém uzavření předvolebního spojení mezi SDP a Liberální stranou i v pozdějším sloučení obou stran do Liberálnědemokratické strany. Jakmile totiž sociální demokracie uznala výhody trhu, začala být vnímavější i ke svodům ekonomického liberalismu. David Owen si například přestal po roce 1981 říkat socialista a ve funkci čelného představitele SDP vypracoval v letech 1983–1987 ekonomickou linii založenou na trhu, která v tom či onom bodě schvalovala neoliberalní politiku vlády M. Thatcherové. Když v roce 1987 prohrála volby potřetí za sebou, začala Labouristická strana s komplexním přehodnocováním své politiky a výsledkem bylo přijetí mnoha aspektů té politiky, kterou SDP obhajovala od roku 1981. Labouristé ve svém politickém programu z roku 1990 *Pohled do budoucnosti* uznali hlavní úlohu tržní ekonomiky při tvorbě a rozdělování bohatství. Naopak veřejné vlastnictví v žebříčku labouristických priorit neustále klesalo a strana dala jen velmi málo závazků a slibů týkajících se opětovného znárodnění těch odvětví, která vláda Thatcherové zprivatizovala. Navíc se labouristé přihlásili k ideji ekonomiky s nízkými daněmi a slíbili zvýšení daní jen u bohatých, a to jen ze 40 na 50 procent. Levicové křídlo vedené Tony Bennem a Kenem Livingstonem tvrdilo, že při přehodnocování politiky byly hozeny přes palubu socialistické principy a převzato hodně z politiky thatcherismu. Neustálé prosazování sociálního státu, i když je dnes vyváženo otevřenou podporou trhu, nicméně řadí Labouristickou stranu k tradiční evropské sociální demokracii.

Podobný vývoj a rozpory byly patrné i v dalších zemích, zejména ve Francii. V roce 1981 byl předseda socialistů François Mitterrand zvolen prezidentem a výkonného kormidla se ujala vláda Pierra Mauroye, v níž měli socialisté většinu. Vláda nastoupila cestu radikálních a ambiciózních reforem, prudce stouply vládní výdaje na řešení problému nezaměstnanosti, pokračovalo se v znárodnění a hospodářský růst se plánoval za pomoci státních investic. Prohlubující se světová hospodářská deprese ovšem donutila vládu P. Mauroye zkrátit v roce 1983 veřejné výdaje a v roce 1984 se obrát o 180 stupňů dokončil, když byl premié-

rem jmenován Laurent Fabius. Když se socialisté v roce 1984 vrátili k moci, prezident Mitterrand se vzdal pokusů o zásadní transformaci francouzské společnosti a místo toho se soustředil na vytvoření středolevé koalice pod vedením pravicového sociálního demokrata Michela Rocarda. Rocard prohlásil, že základními hodnotami jeho vlády jsou „tolerance, spravedlnost, pokrok a solidarita“ a okázale se vyvaroval egalitářských principů, které byly specifické pro předcházející Mauroyovu vládu.

Socialistické strany v zemích Commonwealthu měly tendenci přijímat umírněnou a relativně neideologickou politickou linii podobnou britské Labouristické straně. Australská labouristická strana zvítězila pod vedením Boba Hawkeho ve volbách v roce 1983, ale v oblasti ekonomické politiky zaujala pragmatický postoj založený na ochotě radit se s australskými velkopodnikatelskými kruhy a s odbory. Za to, že se Hawkemu podařilo udržet si moc i ve volbách v letech 1984, 1987 a 1990, vděčí více důvěře obchodních kruhů v jeho hospodářskou politiku než nějaké touze o přestavbu společnosti. Novozélandská Labouristická strana vedená Davidem Langem vyhrála volby v roce 1984, ale její radikalismus byl vyhrazen jen pro oblast zahraniční politiky a projevil se zejména odporem k jaderným zbraním a zákazem návštěvy lodí s jadernými zbraněmi na palubě nebo i poháněnými atomovou energií v novozélandských přístavech. V ekonomické oblasti se ovšem Langeho vláda chovala umírněně a řídila se spíše tržními principy než přerozdělováním. Lange ovšem v roce 1989 rezignoval, částečně i kvůli opětovnému jmenování do vlády bývalého ministra financí a pravicového sociálního demokrata Rogera Douglase. Posun doprava vedl radikální živly v roce 1989 k vystoupení z novozélandské Labouristické strany a k založení Nové labouristické strany.